

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI
FILOLOGIYA FAKULTETI**

O‘zbek tilshunosligi kafedrası

Fan: NUTQ MADANIYATI

Bilim sohasi: 100000 – Gumanitar soha

Ta‘lim sohasi: 120000 - Gumanitar fanlar

Ta‘lim yo‘nalishi 5A120102 – Lingvistika va barcha ixtisosliklar uchun

Buxoro – 2018-yil

O‘MM BuxDU o‘quv kengashining 1-son (28-avgust 2018-yil) yig‘ilishi qarori bilan tasdiqlangan namunaviy dastur asiosida tuzildi.

O‘MMning muallifi

**B.E.Qilichev - filologiya fanlari
nomzodi, dotsent**

Taqrizchilar

**Abuzalova M.Q. – f.f.n., dotsent.
Asadov T.H. – f.f.n., dotsent.**

Mazkur O‘MM BuxDU o‘quv kengashining 1-son (28-avgust 2018-yil) yig‘ilishi qarori bilan tasdiqlangan.

**BuxDu o‘quv-uslubiy
kengashi raisi**

f-m.f.d. D.Q.Durdiyev

Mundarija

1	Nazariy materiallar	4
2	Amaliy mashg'ulotlar uchun materiallar	37
3	Mustaqil ta'lim	56
4	Glossariy	57
5	Ilovalar	
5.1.	Fanning namunaviy dasturi	59
5.2.	Fanning ishchi dasturi	69
5.3.	Tarqatma materiallar	82
5.4.	Test savollari	90
5.6.	Fan bo'yicha talabalar bilimini baholash mezonlari	102

NAZARIY MATERIALLAR

1-ma'ruza:

“Nutq madaniyati” kursining maqsadi, vazifasi va mundarijasi

Reja:

1. “Nutq madaniyati” kursi predmeti, maqsadi va vazifalari.
2. Til – ijtimoiy hodisa.
3. Ta’lim jarayonida davlat tili.
4. “Nutq madaniyati”ning tilshunoslikka oid nazariy va amaliy masalalarni hal qilishdagi ahamiyati.

Tayanch so‘z va iboralar: *nutq madaniyati, til, nutq, ona tili, o‘zbek tili, davlat tili, nutq mahorati, savodxonlik, notiqlik, notiqlik san’ati, ta’lim, ta’lim jarayoni.*

O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim to‘g‘risida»gi qonuni va “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” ijrosi sifat bosqichiga kirdi. Ta’lim jarayonining sifatini ta’minlash va oshirish o‘qituvchining kasb mahorati hamda nutq madaniyatiga e’tiboriga ham bog‘liq. Bu sohada muayyan yutuqlarga erishildi. Oliy o‘quv yurtlarida yuzlab professor-o‘qituvchilar va umumta’lim maktablari, akademik litsey hamda kasb-hunar kollejarining ko‘plab o‘qituvchilari turli fanlardan dars o‘tishlariga qaramasdan, til madaniyatiga katta e’tibor bera boshladilar. Har bir darsning mutaxassislik nuqtai nazaridan puxta bo‘lishiga erishishdan tashqari o‘zbek tili imkoniyatlaridan mahorat bilan foydalanila boshlandi. Chunki har bir sohaga oid bilim til orqali etkaziladi, o‘quvchi, talaba ongiga singdiriladi. Lekin yuzlab o‘qituvchilarda hamon nutq madaniyatiga e’tiborning pastligi yoki mahorat etishmayotganligi tashvish uyg‘otadi. O‘qituvchining nutq madaniyatiga e’tiborini oshirish, ularni yuqori til madaniyati va ma’naviyatini egallash uchun tayyorlash hozir ham dolzarb bo‘lib turibdi.

«...1993 yil 2 sentyabrda yurtimizda «Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini joriy etish to‘g‘risida»gi qonun qabul qilindi.

O‘tgan davr mobaynida ana shu qonun ijrosini ta’minlash bo‘yicha juda katta ishlar amalga oshirilganini ta’kidlash lozim. Avvalo, o‘zbek tilining lotin yozuvi asosidagi imlo qoidalari ishlab chiqildi va hayotga tatbiq etildi. Bugungi kunda mamlakatimizda ta’limning barcha bosqichlarida ana shu alifbo asosida bilim berilmoqda. Lotin yozuvida chop etilayotgan kitob va darsliklar, o‘quv qo‘llanmalari, gazeta-jurnallar, reklama va e’lonlar, davlat hujjatlari hozirgi vaqtda bu imlo madaniy hayotimizning ajralmas qismiga aylanib borayotganini ko‘rsatadi.

Shu bilan birga, bu masalaga mantiqiy ko‘z bilan qaraydigan, eng muhimi, xalqimizning ko‘pmillatli ekanini inobatga oladigan bo‘lsak, ayrim milliy guruhlar Kirill yozuvini ishlatishini nazarda tutib, yuqorida tilga olingan qonunda bu imlodan foydalanish uchun ham imkoniyat yaratish ko‘zda tutilgan.

Ayni vaqtda jamiyatimizda til madaniyatini oshirish borasida hali ko'p ish qilishimiz lozimligini ham unutmasligimiz zarur. Ayniqsa, ba'zan rasmiy muloqotlarda ham adabiy til qoidalariga rioya qilmaslik, faqat ma'lum bir hudud doirasida ishlatiladigan sheva elementlarini qo'shib gapirish holatlari uchrab turishi bu masalalarning hali-hanuz dolzarb bo'lib qolayotganini ko'rsatadi. Bu haqda so'z yuritganda, bobomiz Alisher Navoiyning «Tilga e'tiborsiz – elga e'tiborsiz» degan so'zlarida naqadar chuqur hayotiy haqiqat mujassam ekaniga yana bir bor ishonch hosil qilamiz»¹.

Ma'lumki, «Nutq – bu til deb ataluvchi, o'ta muhim vazifalarni bajaruvchi noyob quroldan foydalanish jarayoni, til birliklari imkoniyatlarining borliq, tafakkur, ong hamda vaziyat kabi hodisalar bilan munosabatda namoyon bo'lishidir. Nutqiy jarayon – tilning o'z vazifasini bajarish jarayoni. Bu jarayon yaxshi yoki yomon kechishi mumkin. Notiq esa ma'lum ma'noda bu jarayonni amalga oshiruvchidir».

«Madaniy nutq deb, tilning mavjud barcha vositalari va ular imkoniyatlaridan maqsadga muvofiq tarzda o'rinli, unumli foydalanilgan holda tuzilgan nutqqa aytiladi. Nutq madaniyati esa ana shu tilni – aloqa-aralashuv qurolini ishlatishga bo'lgan munosabatdir»². Bu va boshqa dastlabki ma'lumotlar talabalarning nutq madaniyatiga e'tiborini yo'naltirishga, og'zaki va yozma nutq madaniyatiga erishish o'z faoliyatlari uchun nihoyatda zarurligini anglab etishlariga xizmat qilishi lozim.

O'qituvchining jamiyatdagi eng obro'li, ma'naviyatli va ma'rifatli inson, bir so'z bilan aytganda, ziyoli sifatidagi mavqei tildan foydalanish jarayonidagi ayrim kamchiliklarni bartaraf etishda nihoyatda foydalidir. Chunki ziyoli insonning aniq faktlar, foydali mulohazalar bilan o'quvchi va talabalar ongiga ta'siri beqiyosdir. Buning uchun nafaqat filolog-o'qituvchilar, balki boshqa fan o'qituvchilari ham o'zbek adabiy tili me'yorlari, qonun-qoidalarini yaxshi bilishi, atama qo'llashdagi yangiliklardan xabardor bo'lishi, o'quvchilar va talabalar savodxonligiga, nutq mahoratiga ijobiy va salbiy ta'sir etuvchi omillarni farqlay bilishi hamda ularni etkaza olish qobiliyatiga ega bo'lishlari talab etiladi. Demak, qaysi fan o'qituvchisi bo'lishidan qat'iy nazar, o'z sohasini mukammal bilishidan tashqari, jamiyatning ilg'or ziyolisi sifatida o'zbek tilining hozirgi ijtimoiy mohiyatini to'g'ri anglagan holda, uning sofliqi, nutq jarayonida to'g'ri foydalanish, o'quvchi va talabalarning og'zaki hamda yozma nutq mahoratini oshirish uchun mas'ulligini zinhor unutmasligi lozim.

Adabiyotlar:

1. Begmatov E., Mamatov A. Adabiy norma nazariyasi. 1- qism. – T.: Navro'z, 1997.
2. Bekmirzayev N. Nutq madaniyati va notqlik asoslari. – T.: Fan, 2007.
3. Mahmudov N. O'qituvchi nutqi madaniyati. –T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007.
4. Begmatov E., Boboyeva A., Asomiddinova M. Adabiy norma va nutq madaniyati. – T.: Fan, 1983. -151 b.

¹ Karimov I. YUksak ma'naviyat – engilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008, 88-89-b.

² Tojiev YO., Mallaboev M. O'zbek nutqi madaniyati va uslubiyati asoslari. 1-qism. – Toshkent, 2006, 12-, 14-b.

5. Mahmudov N., Rafiyev A., Yo‘ldoshev I. Nutq madaniyati va davlat tilida ish yuritish. – T.: Cho‘lpon, 2012.
6. Qilichev E. Nutq madaniyati va uslubi asoslari. – Buxoro, 2003.
7. Qilichev E. O‘zbek tilining praktik stilistikasi. T, O‘qituvchi, 1985.
8. Qo‘ng‘urov R., Begmatov E., Tojiyev Yo. Nutq madaniyati va uslubi asoslari. – T.: O‘qituvchi, 1992. - 160 b.
9. <http://en.wikipedia.org/wiki/Structuralism>
10. <http://www.brocku.ca/english/courses/4F70/struct.html>

2-ma’ruza:

Nutq madaniyat va notiqlik tarixi

Reja:

1. Qadimgi Xitoyda notiqlik san’ati.
2. Qadimgi Misrda nutq madaniyati va notiqlik.
3. Yunon notiqligi.
4. Rim notiqligi.

Tayanch so‘z va iboralar: *antik davr notiqligi, notiqlik san’ati, Yunon va Rim notiqligi, voizlik, suxandonlik, og‘zaki nutq turlari, nutqiy muloqot, o‘qituvchi nutqi.*

Qadimgi Xitoyda notiqlik san’ati.

Tadqiqotlardan ma’lumki, Xitoyda davlatchilikning shakllanishi eramizdan avvalgi II ming yillikning o‘rtalariga borib taqaladi. Xitoy xalqi tarixining umumiy yo‘nalishi, o‘ziga xos ijtimoiy kategoriya sifatidagi so‘z san’atiga va uning tarkibiy qismi bo‘lgan notiqlikka bo‘lgan e’tibor xalqning rivojlangan davlatchilik sharoitida yashay boshlagan davrga to‘g‘ri keladi. Xitoyda so‘z san’ati va notiqlikka e’tiborni o‘sha davr adabiyotlarining vazifalaridan ham anglash mumkin. “Mo-tsi” yodgorligida bayon etilgan qarashlarda manfaatlar munosabatiga alohida e’tibor qaratilgan. "Bitta odam - bitta manfaat; ikkita odam - ikkita manfaat; o‘nta odam - o‘nta manfaat. Odamlar ko‘p, demak manfaatlar ham ko‘p. Ustiga-ustak har bir odam o‘z manfaatlarini o‘ylaydi va o‘zgalarning manfaatlarini rad etadi. Oxir-oqibat, barcha bir-birini rad etadi. Ota va bolalar, aka-ukalar o‘zaro urushib, har tomonga tarqaydilar, birgalikda yashashga qodir bo‘lolmaydilar. Shu darajaga etib boradiki, ular bunga imkoniyat bo‘lsa-da, birgalikda mehnat qila olmay qoladilar...".

Manfaatlar to‘qnashuvi hamisha ham janjal, o‘zaro kelishmovchiliklar bilan tugamaydi. Chunki umuminsoniy va milliy qadriyatlar uyg‘unlashgan holda berilgan tarbiya tomonlarning oqilona fikr-mulohaza yuritishiga, to‘g‘ri qaror qabul qilishiga, ota-onalar, kattalarga hurmat-e’tibor ko‘rsatishga undaydi. Bu jarayonni amalga oshirish, albatta, nutq orqali yuzaga chiqadi. Demak, manfaatlar himoya qilinayotgan paytda ham o‘zaro hurmat-izzat nuqtai nazaridan til birliklari tanlanishi, nutq odob-axloq doirasida, tushunarli, mazmunli, yuqori madaniyatli bo‘lishi kerak.

Xitoy adabiyotining eng qadimiy yodgorliklari taxminan eramizdan avvalgi XII asr o‘rtalariga taalluqli bo‘lib, ular hukmdorning nutqlari, xalqqa murojaatlari (gao)lardan tashkil topgan. Bunday nutq na murojaatlar tarkib topgan sharoit, ijtimoiy-siyosiy vaziyat bilan bog‘liq. Masalan, "Buyuk murojaat" ("Dagao") bunga misol bo‘la oladi.

"Buyuk murojaat"dan keyin yaratilgan asarlar orasida eng mashhuri – "Xun fanь" ("Boshqaruv haqida buyuk qonun") ham notiqlikka e'tibor nuqtai nazaridan diqqatga sazovor. Qonunning ikkinchi moddasida boshqaruv bilan bog'liq "besh amal" haqida gap boradi. Birinchi amal – o'zini qanday tutmoq, ikkinchisi – qanday so'zlamog, uchinchisi – qanday ko'rmoq, to'rtinchisi – qanday tinglamoq, beshinchisi – qanday fikrlamoq bilan bog'liq. Ularni tushuntirishda quyidagilar ma'lum qilinadi: "Odob-ahloq doirasidagi xatti-harakat tartibni hosil qiladi. Nutqdagi muvofiqlik tartibni hosil qiladi. Nazarning tiniqligi ziyraklikni hosil qiladi. Fikrlash ravshanligi donolikni hosil qiladi" (1.20-b.).

Nutq madaniyati va mahoratini o'rganish jihatidan ushbu amallar e'tiborga molik. Chunki boshqaruv faoliyati ham fikrlash va uni yuzaga chiqarish, ya'ni nutqiy faoliyat bilan bog'liq. Suhbat jarayonining samarali bo'lishini esa amallarda ko'rsatilgan jihatlar ta'minlaydi.

Xitoyda notiqlik san'ati, ayniqsa, Xitoy tarixining klassik davri hisoblanmish eramizdan avvalgi VIII-III asrlarda rivoj topdi. Manbalarga qaraganda, u erda turli vaqtda 70 dan ortiq mashhur shaxslar yashagan. Ular qatorida Konfutsiyning izdoshi Men-tszu, ulug' Mo-tszinning izdoshlari Sun Ke va Inь Venь, dong'i ketgan vazir, o'sha davr iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy fikrning ajoyib namunasi bo'lmish "Gu-anь-tszu" risolasining muallifi Guanь CHjinni tilga olish mumkin. O'sha davrda asosan notiq va muallim sifatida peshqadam jamoat arboblari etishib chiqdi. Aslini olganda, bu sifatlar bir odamda mujassam bo'lgan, zero, u davrda ta'lim berish "gapirish", gapirish esa "o'qitish" ma'nosini anglatgan. Buning uchun notiqlik san'atini puxta egallash ijtimoiy faoliyat bilan shug'ul-lanishning asosiy shartlaridan biriga aylangan.

Muhimi shundaki, ularni ijtimoiy kelib chiqishi yoki jamiyatda tutgan mavqeiga qarab emas, balki iste'dodiga qarab tanlashgan.

Xitoy notiqlik san'atida ta'lim jarayoni, ya'ni o'qitishning «gapirish», so'zlash, ya'ni nutq bilan chambarchas bog'langanligi muhim o'rin tutadi. O'qituvchi faoliyatining asosini ham ta'lim berishda bilim asoslarini qanday o'quvchilarga etkazish, ya'ni uning nutqi tashkil etadi. O'qituvchining nutq mahoratini tarbiyalashda ana shu holat – «ta'lim berish va nutqiy faoliyat» o'rtasida tenglik alomatini qo'yib, bilim berish va ko'nikmalar hosil qilish muhimdir.

Xulosa qilib aytish mumkinki, qadimdan fikrni aniq va lo'nda ifodalash, buning uchun zarur so'z va iboralarni topish so'z san'ati va demakki, notiqlik san'atining bosh xususiyatlaridan biri deb sanalgan (1.21-22-b.).

Qadimgi Misrda nutq madaniyati va notiqlik.

Qadimgi Misrda ham so'zning ta'sir kuchiga katta e'tibor berilgan. Garchi nutq madaniyati va notiqlik san'atining nazariy jihatlari maxsus o'rganilmagan bo'lsa-da, bizga qadar saqlanib qolgan o'git, pand-nasihah ruhida yozilgan qadimiy asarlarda so'z qudrati, uning davlat va jamiyatni bopsharishdagi o'rni qa qida ko'plab fikrlarni uchratamiz.

Avvalo, qayd etish lozimki, so'z, matn bilan bevosita ish ko'ruvchi hattot (mirza)lar Misr jamiyatida ancha imtiyozli o'rin egallaganlar va mamlakatning butun ma'muriy-xo'jalik hayotini boshqarganlar. Hatto yuqori lavozimlarni egallagan zodagonlar o'z martabalari qatorida "barmoqlari mohir hattot" martabasiga alohida urg'u berishgan. Taxtga o'tirgan, "ezgu ma'bud" hisoblangan va butun ulkan

ma'muriy tizimni boshqargan fir'avnlr o'zlari uchun xattot mavqeini olishni or deb bilmagan.

Bugungi kunda og'zaki nutqni o'stirish uchun umumiy o'rta ta'lim, o'rta maxsus o'quv yurtlari va oliy ta'lim tizimida muayyan sharoitlar yaratilgan. Ayrim o'quv fanlaridan og'zaki nazoratlar topshirish, amaliy mashg'ulotlar, mustaqil ish, referat ishlari himoyalari jarayonida o'quvchi va talabaning og'zaki nutqini o'stirishi uchun ma'lum imkoniyatlar beriladi. Demak, og'zaki nutqni tarbiyalash uchun turli vosita va imkoniyatlar mavjud. Lekin yozma nutq savodxonligi, keyin mahoratini egallashlari uchun imkoniyat va sharoitlar yetarli emas. Buning bir qator sabablari bor. Umumiy o'rta ta'lim va o'rta maxsus ta'lim jarayonida bayon, erkin mavzuda insho kabilarning kam o'tkazilayotganligi, oliy ta'lim jarayonida esa deyarli bu kabi yozma ishlarga o'rin berilmasligi yozma nutq madaniyatining pasayishiga sabab bo'lmoqda. Shuning uchun ham aksariyat yozma ishlarda oddiy imlo qoidalarini qo'llashdan ko'ra jumla tuzishdagi kamchiliklar nihoyatda ko'payib bormoqda. Filolog mutaxassislar talabalarning yozma ishlarini baholashda uning savodxonligiga ham e'tibor berishadi, bu holat talabaning o'z xatosini tushunib, qayta takrorlamasligiga yordam beradi. Lekin aniq va tabiiy fanlar bo'yicha bajarilgan yozma ishlarning faqat o'sha fan nuqtai nazaridan baholanishi, talabaning savodxonligiga e'tibor berilmasligi, yozma nutqdagi kamchiliklarning bemalol davom etishiga yo'l ochib beradi. Bunday holatlarning barham topishi uchun aniq va tabiiy fanlar o'qituvchilari ham talabaning yozma ishini savodxonlik nuqtai nazaridan, hech bo'lmaganda, yozma ishning dastlabki sahifalarida imloviy, uslubiy xatolarini ko'rsatib baholashlari lozim, deb hisoblaymiz.

Demak, yozma nutq mahoratini egallashning ahamiyatini Qadimgi Misr tajribasi misolida tushuntirish foydali bo'lishi mumkin.

Eramizdan oldingi uchinchi ming yillikda "Qadimgi podsholik" davridayoq Misrda didaktik adabiyot yuksak rivoj topadi. Bu davr keyingi avlod misrliklar xotirasida donishmandlar davri, madaniyatlarning oltin asri sifatida iz qoldirgan. Qadimgi donishmandlarning o'gitlari asrlar davomida yuqori baholanib kelingan. Qadim podsholik qulagandan so'ng qariyb ming yil o'tgandan so'ng Iester-Bitti IV ismli muallif Imxotep, Jedexfor, Ptaxxotep kabi donishmandlarni tilga olib, ularga teng keladigan yo'q deya e'tirof etadi. Ular yozib qoldirgan o'gitlar ham yuksak nutq, fikrlarni bayon etish madaniyatidan dalolat beradi, ham nutq va muloqot madaniyatiga oid qimmatli fikrlarni o'zida mujassam etgan. Jumladan, "Ptaxxotep o'gitlari"da ma'muriy muhitda muvaffaqiyat qozonish uchun kishi o'zini qanday tutmog'i kerakligi haqidagi pand-nasihatlarni berilgan, Ptaxxotep o'gitlari uni inson qalbini, inson psixologiyasini juda nozik his etganidan dalolat beradi: "Baxtsizlikka uchragan odam, o'z muammosining hal etilishidan ko'ra ko'proq o'z dardini to'kib solishni istaydi" (1.25-26-b).

O'rta podsholik (er.av.XXII-XVI asrlar) davri adabiyoti oldingi tarixiy davr an'analarni yanada rivojlantirdi.

Saqlanib qolgan papiruslarning mazmuni shundan dalolat beradiki, bu davrda so'zga, suxandonlikka e'tibor yanada ortdi. Xususan, "Suxandon kishi haqida qissa" nomi bilan ma'lum bo'lgan asarni o'sha davr suxandonlik san'atining namunasi deb atash mumkin. Qissa voqealari X sulola hukmronligi davriga tegishli bo'lib, asar

oddiy bir kishining qudratli amaldor oldida soʻzlagan 9 ta nutqidan iborat. Oʻz nutqlarida bu odam amaldorning qoʻli ostidagi xizmatchi uning mulkini talaganligidan noroziligini ifodalaydi. Bu nutqlar yozib olinadi va yozma shaklda suxandonlikni yaxshi koʻrgan firʻavnga joʻnatiladi. Unga tortib olingan barcha iarsalar qaytarib beriladi, boz ustiga, uni mukofotlashadi. Natijada hamma mamnun boʻladi: firʻavn va amaldor dehqonning suxandonligidan, dehqon esa odil hukm va suxandonligidan uchun olgan mukofotidan xushnud boʻlishadi.

Bu davrda yaratilgan asarlar qatorida "Gerakl opol shohining oʻgitlari" alohida oʻrin egallaydi. Shohniig oʻz oʻgʻli Merikarga qilgan pand-nasihatlari ichida Misr davlati rahbarining yuqori darajadagi siyosiy ongidan dalolat beruvchi qiziqarli fikrlarni uchratamiz. Masalan: "boy xalq qoʻzgʻolon qilmaydi", "seni oʻrab turgan odamlarning muhabbatidan oʻzingga haykal qoʻy", "amaldorlarning hurmatini joyiga qoʻy, oʻz xalqingning turmushini farovon qilishga intil" va sh.k. XII sulola firʻavnlari xalq mehrini qozonish va oʻz obroʻlarini mustahkamlashda bu firʻavning "til shohning qilichidir" va "nutq - har qanday quroldan kuchliroq" degan fikriga suyanib ish koʻrdilar.

"Oʻgitlar" yangi shohlik davrida ham keng rivoj topdi. Ular ham qadimgi Misrda suxandonlikka, soʻzning qudratiga alohida eʼtibor qaratilganidan dalolat beradi va davlat boshqaruvida ularning muhim oʻrin tutganligini koʻrsatadi.

Yunon notiqligi.

Notiqlik sanʼatiga qadim davrlardan yunonlar katta eʼtibor bilan qarashgan. Eramizdan avvalgi V-IV asrlarda YUnonistonda tarixiy-nasriy asarlar, notiqlik va falsafiy dialog rivoj topadi. «Nasr asri»ning kelishi YUnonistonda demokratik tartiblarning oʻrnatilishi bilan chambarchas bogʻliq boʻldi, zero, bunday boshqaruv tizimida notiqning ommaga taʼsir oʻtkazish mahorati xalq yigʻinlarida qonunlarning qabul qilinishida va sudda hukm chiqarishda hal qiluvchi roʻl oʻynay boshladi. Bu ehtiyoj yangicha oʻqitish usullarining joriy etilishiga olib keldi. Unga asos solganlar sofistlar ("donishmandlik muallimlari") boʻldi. Ular shaharma-shahar yurib, maʼlum haq evaziga maʼruza oʻqishar va asosan tinglovchi-larga nutq tuzish, notiqlik sir-asrorlaridan saboq berishar edi. Antik demokratiyaning beshigi boʻlgan Afina shahri ularning faoliyati uchun qulay boʻlgan. SHuning uchun ham ayni Afinada notiqlik sanʼati rivoj topdi.

Ilk sofistlar haqida bizga qadar kam maʼlumot etib kelgan. Ularning yozganlaridan ayrim parchalargina saqlanib qolgan. V asrning eng mashhur sofistlari qatorida Protagor, Prodik, Gippiy va Gorgiylarning nomlarini tilga olish mumkin.

Sofistlar til boyligini mohirona egallashni va kerak paytda undan foydalanishni oʻrgatardi.

Sofistlar soʻz va tilning nazariy asoslarini ham ishlab chiqdilar Ularning ilmiy izlanishlari asosida tilshunoslik fanining ikki sohasi – Orfoepiya (grammatika) va ritorika (notiqlik nutqlarini tuzish haqidagi taʼlimot) shakllandi. Orfoepiya bilan asosan Protagor va Prodik shugʻullangan boʻlsalar, ritorikaga Gorgiy va Frisimaxlar asosiy hissalarini qoʻshdilar (1.29-30-b.).

Qadimgi tarixchilarning fikricha, notiqlik sanʼatiga oʻrgatish va tegishli qoʻllanmalarni ishlab chiqish Sitsiliyada tiraniyaning agʻdari-lishiga olib kelgan(er. avv. 467 y.) sud jarayonlari bilan bogʻliq Ayni shu davrda sitsiliyalik ritorlar - Korak

va Tisiy yodlash va keyinchalik o'z nutqlarida foydalanish uchun mo'ljallangan tayyor namunalar to'plami (xrestomatiya)ni va notiq nutqi tuziishiga oid nazariy yo'riqnomani chiqardilar. Bu qo'llanmalarda notqlik tajribasi ilk bor umumlash-tirib berildi. Ularda notiq nutqi uchun zarur bo'lgan eng asosiy talablar o'z ifodasini topdi: nutq yaxlit va tugal bo'lishi kerak, u kirish, asosiy qism va xulosadan iborat bo'lmog'i lozim. Asosiy qism o'z navbatid ikki anik bo'limga ajralgan: voqealar bayon etilgan hikoya va o'z fikri (iuqtai nazari) isboti va muxolif fikrini inkor etishga qaratilgan bahs.

Bunday usulda tashkil etilgan nutq tinglovchilarning qalbiga ta'sir etishi, ularni inontirishi, jalb etishi mumkin edi. Yunon notiqchilari ayniqsa, badiiy so'z imkoniyatlaridan keng foydalanganlar. Qadimgilar hikoya qilishicha, Gorgiy Afina er avv. 427 yili xalq yig'inida so'zga chiqqanda turli badiiy vositalarni qo'llab, shunday chiroyli nutq so'zlagan ekanki, tinglovchilar hayratga tushibdi.

Sofistlar shaklan chiroyli nutqning emotsional kuchini yaxshi his etganlar (1.31-b.). Til imkoniyatlaridan foydalanib «bo'sh dalilni kuchli, kuchli dalilni bo'sh qilish» ularning shoriga aylandi. Masalan, Gorgiy notiqning vazifasi tinglovchilarni o'z gaplariga ishontirishdan iborat, deydi. Buning uchun u alohida notqlik usullari bilan: auditoriyani rom eta bilishi kerak. Odatda «Gorgiy figuralari» deb nomlanadngan bunday usullar qatoriga metaforalar, tovush takrorlari, antiteza shaklida tuzilgan gap(jumla)lar va sh.k kiradi.

Gorgiy nazariyasi yunon notqlik san'atining barcha turlari: sud notiqligi, siyosiy notqlik, tantanali notqlikka o'z ta'sirini o'tkazgan.

Er. avv. V asr oxiri - IV asr boshlaridagi sud notiqligining eng mashhurlaridan biri Lisiy (459-380 y.y.) bo'lgan.

Lisiy kelib chiqishi bo'yicha afinalik bo'lmagani uchun Afina fuqarosi huquqlariga ega emas edi. SHuning uchun ham u o'z galar uchun buyurtma asosida nutq tuzar edi. Unga jamiyatdagi mavqei turlicha bo'lgan kishilar murojaat etishar va Lisiy ularning aqliy darajasi, mavqeiga moslab nutqlar yozishga majbur bo'lardi. Bizga qadar Lisiyning 34 ta nutqi etib kelgan bo'lib, ular oddiy jonli so'zlashtuv tilida yozilgan.

Tantanali noitqlik eng yorqin vakillaridan biri Gorgiyning shogirdi Isokrat (er. avv. 436-338 y.y) bo'lib, Afinada ritorika maktabiga asos solgan. Aytish lozimki, bu maktabda ritorika faqat notqlik san'atiga o'rgatuvchi fan bo'libgina qolmay, balki haqiqatni anglash va tarqatish vositasi vazifasini o'tagan.

Isokrat o'zi nutq so'zlamagan, balki notqlikdan saboq bergan va Yunoniston bo'ylab tarqatilgan nutqlarni yozgan.

Isokrat maktabining tajribasi IV asrdagi ommaviy potqlikka katta ta'sir o'tkazdi.

Siyosiy notqlikning eng yirik va eng mashhur vakili Demosfen (er. avv. 384-322 y.y.) yangi attika uslubining ravnaqiga katta hissa qo'shdi, Uning ijodida Isokrat nutqlariga xos tekis, chiroyli shakl o'rnini ehtirosli pafos egallaydi.

Demosfen maqsad sari og'ishmay boradigan va metin irodali kishi sifatida ham nom qoldirgan. Plutarx va boshqa antik davr tarixchilari dalolat berishicha, uning notiq uchun asos bo'lmagan jismoniy kamchiliklari bo'lgan. Talaffuzi yomon, ovozi

past, nafasi qisqa bo'lganligi uning gaplarini tushunishga halaqit bergan bo'lsa, nutq so'zlash paytida elkasini uchirib turishi tinglovchilar diqqatini chalg'itgan.

Tinimsiz mehnat, astoydil harakat orqali Demosfen barcha nuqson va kamchiliklardan xalos bo'ladi. Masalan, aniq talaffuzga erishish uchun u og'ziga mayda toshchalarni solib nutq so'zlashni mashq qilgan; bir nafasda uzun jumalarni talaffuz qilishni o'rganish uchun yugura turib shoirlarning asarlaridan parchalar o'qigan; shipga osilgan qilichning uchini elkasiga to'g'rilab nutq so'zlashni mashq qiladi va jarohat olmaslik uchun iroda kuchini ishga solib, elka uchishidan xalos bo'ladi (1.34-b.).

Rim notiqligi.

Qadimgi Rimda ham notqlik san'atining shakllani-shi va ravnaqi Yunonistondagi kabi ijtimoiy-siyosiy hayotdagi o'zgarishlar bilan bog'liq ravishda kechdi. Rim davlatining ilk davridayoq senat, xalq yig'inlari, sudda so'zlanadigan ommaviy nutq san'ati shakllanadi.

Rim notiqligining asoschilaridan biri Mark Portsiy Katon ham lashkarboshi, ham Rim siyosiy arbobi sifatida mashhur bo'lgan (1.35-b.). U ajoyib notiq bo'lishi bilan birga notqlik san'atining ilk nazariyotchilardan biri bo'lib, birinchi rim «Ritorika»sini yaratgan.

Rim zodagonlariga loyiq janrlardan birinchisi notqlik hisoblangan. Biroq uzoq vaqt Rim notqlik san'ati an'alarining tayanchi notiq iste'dodi va tajribasi bo'lib kelgan. Uning asosiy tamoyilini Katon: shunday ifodalagan edi: «Mohiyatni nazardan qochirma, so'zlar esa o'zi keladi».

Aka-uka Grakxlar o'z nutqlarida ilk bor yunon ritorikasining ta'sirchan usullarini qo'llab rim notiqligiga yangi yo'nalish berdilar (1.35-b.). Ozmi-ko'pmi tanilgan siyosiy arbob, albatta, yaxshi notiq bo'lgan. Lashkarboshi o'z jagchilari oldida nutq so'zlashni bilishi kerak edi. Sitseron 46 yili «Brut» risolasida Rim notiqligi tarixiga qisqacha to'xtalib, 200 dan ortiq notiqni sanab o'tadi va ularning asosiy ko'pchiligi fuqarolar urushi davri vakillaridir.

Rim notiqdari notqlik san'ati nazariyasida jiddiy yangilik yaratmagan bo'lsalar-da, yunon notiqligida shakllangan tamoyillarni chuqurroq ishlab chiqdilar va ularga taqlid qilgan holda lotin tilida notqlik san'atining yuksak namunalarini yaratdilar. Iotqlik usullari vaqt o'tishi bilan takomillashib, murakkablashib bordi.

Notiq o'z fikr va dalillarining haqqoniyligi haqida emas, haqiqatga o'xshashi haqida qayg'urgan.

Umuman olganda, Rim ijtimoiy-siyosiy hayotida notqlik muhim rol o'ynagan. Sitseron shunday yozgan edi: «Insonni hurmat-ehtirov va shuhratning eng yuksak cho'qqilariga ikki tur san'at olib chiqishi mumkin: biri lashkarboshilik bo'lsa, boshqasi yaxshi notqlik san'ati. Keyingisiga tinch hayot ne'matlarining saqlanishi bog'liq bo'lsa, birinchisiga urush xavfini bartaraf etish bog'liq».

Rim notqlik san'atida ikki yo'nalish (usul) shakllandi: Osiyocha (azianizm) usul va attika (attikizm) usuli. Osiyocha usul Iskandarning o'limidan so'ng ko'p o'tmay Kichik Osiyoda paydo bo'ldi. Unga hashamdorlik, patetika (ehtiroslilik), tashqi effektlarga moyillik xos edi. Attika uslubi tarafdorlari esa afina notiqdariga xos sodda, qisqa, aniq nutq mezonlariga rioya etishni targ'ib etganlar. Osiyocha usul

vakillaridan eng mashhuri Kvint Gortenziy Gortal (er. avv. 114-50 y.y.) bo'lsa, Gay Yuliy Sezar va Mark Yuniy Brut attika uslubi notiqlari qatoriga kiradi.

Rim notiqlik san'ati nazariyasiga muvofiq nutq quyidagi shakl va tarkibiy qismlardan iborat bo'lishi lozim: 1) kirish (exogido); 2) ko'rilayotgan masalaning bayoni (narratio); 3) himoya yoki aybnomaning asosiy moddasini ko'rib chiqish (trastratio) va 4) xulosa (regogatio). Himoyalovchi (yoki qoralovchi) nutqning eng muhim qismi, ya'ni traktatsiya o'z navbatida yana quyidagi qismlarga bo'lingan: a) traktatsiya predmeti va rejasini ajratib ko'rsatish (rgorozitio va ragtitio); b) notiq qarashlari to'g'riligining isboti (rgobatio) va v) muxolifning fikr va dalillarini inkor etish (gefutatio). Notiq ikki turdagi dalillardan foydalangan: sudbyalarning aqliga ta'sir etuvchi, ya'ni argumentlar va ularning hislariga ta'sir etuvchi, ya'ni amplifikatsiyadir.

Rim respublikasining so'nggi davridagi eng yirik siyosiy arbobi Mark Tuliyy Sitseron (er. avv. 106-43 y.y.) Rim madaniyati taraqqiyotida ulkan rol o'ynagan. TSitseronning nutq, risola va xatlari hayotligi davridayoq lotin nasrchiligining tan olingan namunalari hisoblangan.

Sitseron sudlarda so'zlangan nutqlari bilan shuhrat qozongan, siyosiy chiqishlari esa uning eng yaxshi notiq mavqeini yanada mustahkamlagan.

Sitseron o'z faoliyatining boshida Osiyo uslubi ta'sirida nutqlar yozgan, biroq keyinchalik u har ikki usulni muvofiqlashtirishga harakat qiladi (1.38-39-b.).

Adabiyotlar:

1. Begmatov E., Mamatov A. Adabiy norma nazariyasi. 1- qism. – T.: Navro'z, 1997.
2. Bekmirzayev N. Nutq madaniyati va notiqlik asoslari. – T.: Fan, 2007.
3. Kaykovus. Qobusnoma. To'ldirilgan ikkinchi nashri. – T.: O'qituvchi, 2006.
4. Begmatov E., Boboyeva A., Asomiddinova M. Adabiy norma va nutq madaniyati. – T.: Fan, 1983. -151 b.
5. Golovin B.N. Osnovi kulturi rechi. – M.: Vys.shkola.1980.
6. Mahmudov N., Mirtojdiyev M. Til va madaniyat. –T., 1992.
7. Qilichev E. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. – Buxoro, 2003.
8. Qilichev E. O'zbek tilining praktik stilistikasi. T, O'qituvchi, 1985.
9. Qo'ng'urov R., Begmatov E., Tojiyev Yo. Nutq madaniyati va uslubiyati asoslari. –T.:O'qituvchi, 1992. - 160 b.
10. Qo'ng'urov R. O'zbek tilining tasviriy vositalari. –T.: 1973.

3-ma'ruza:

Adabiy til me'yorlari.

Reja:

1. Madaniy nutqning talaffuz me'yorlari.
2. Madaniy nutqda leksik me'yorlar.
3. Madaniy nutqning morfologik, sintaktik va uslubiy me'yorlari.
4. Madaniy nutqda pragmatik va sotsial me'yorlar.
5. Nutqning etnik va sohaviy me'yorlari.

Tayanch so'z va iboralar: *madaniy nutq, talaffuz me'yori, madaniy nutqda*

leksik me'yor, madaniy nutqning morfologik me'yor, sintaktik me'yor, uslubiy me'yor, madaniy nutqda pragmatik va sotsial me'yor, nutqning etnik va sohaviy me'yorlari.

Me'yor tushunchasi³. Me'yor jamiyat a'zolari tomonidan qabul qilingan, ma'qullangan va ularga tushunarli bo'lgan til birliklarining nutq jarayonida qo'llanish holati va imkoniyatidir. Me'yor tilning yashash shaklidir.

Til va nutq tizimida me'yor o'ziga xos o'rniga ega. Til material sifatida nutq jarayonida xizmat qila boshlagan lahzalardanoq uni me'yorlashtirish jamiyat ehtiyojiga aylangan va me'yoriy muammolar kun tartibiga qo'yilgan.

Nutq madaniyati to'g'risida gap borar ekan, tabiiyki, nutqda so'zlarning o'rinli va o'rinsiz ishlatilishi to'g'risida ham bahs boradi. Qo'llangan til birligini to'g'ri yoki noto'g'ri deyilganda, albatta, ma'lum bir o'lchovga asoslanamiz. Mana shu o'lchov tilshunoslikda adabiy til me'yor deb yuritiladi.

Har bir lahjaning, so'zlashuv tilining, adabiy tilning o'z me'yorlari bo'lganidek, nutqning alohida ko'rinishlari bo'lgan argolar, jargonlar ham o'z me'yoriga ega. Xususiy me'yorlar quyidagicha ko'rsatiladi: 1. Dialektal me'yor. 2. So'zlashuv nutqi me'yori. 3. Argolar, jargonlar me'yori. 4. Adabiy til me'yori⁴.

Adabiy me'yor adabiy til bilan birga tug'iladi, badiiy adabiyotning, xalq madaniyatining taraqqiyoti bilan rivojlanib, o'z qonun-qoidalarini mustahkamlab boradi.

Adabiy norma va nutq madaniyati mummolarini atroflicha tadqiq etgan E.Begmatov adabiy normaga xos quyidagi mezon va xususiyatlarni belgilaydi:

- «1. Adabiy norma ob'ektiv mavjud va moddiy bo'ladi.
2. Adabiy norma ongli ravishda ishlangan (normalangan, kodifikatsiyalangan) bo'ladi.
3. Adabiy norma (normativlar) maxsus tanlangan va baholangan bo'ladi.
4. Adabiy norma (normativlar) muayyan qat'iy qoida-larga solingan (reglamentatsiya qilingan) bo'ladi.
5. Adabiy norma yozuvda, yozma manbalarda mustahkamlangan (fiksatsiya qilinan) bo'ladi.
6. Adabiy norma (normativlar) nufuzli, mo'tabar manbalarga tayanadi.
7. Adabiy norma tasodifiy hodisa emas, balki vazifa-viy, lisoniy-kommunikativ jihatdan zaruriy bo'ladi.
8. Adabiy norma zamonaviy bo'ladi va u tilning zamonaviy (sinxron) holatiga tayanadi.
9. Adabiy norma jamiyat a'zolarining adabiy ko'nikmalariga asoslangan bo'ladi.

³ Mazkur mavzuni yoritishda asosan quyidagi darslik materiallaridan foydalanildi: Karimov S., Mamatov X., Bo'riev I. Yuristning nutq madaniyati. Darslik. – Toshkent, 2004.

⁴ Rasulov R., Husanov N., Mo'yidinov Q. Nutq madaniyati va notiqlik san'ati. – T.: Iqtisod-moliya, 2006, 15-b.

10. Adabiy norma konkret adabiy tilning ichki rivojlanish qonuniyatlariga tayanadi, undan oziqlanadi.

11. Adabiy norma barqaror (stabil) bo'ladi.

12. Adabiy norma mo'tadil rivojida o'zgaruvchan, rivojlanuvchan (dinamik) bo'ladi.

13. Adabiy norma an'anviy (tendentsioz, qaysar) bo'ladi.

14. Adabiy norma (normativlar) muayyan qolipga, modellarga solingan (standart, turg'un) bo'ladi.

15. Adabiy norma variantdor bo'ladi.

16. Adabiy norma (normativlar) tipik bo'ladi.

17. Adabiy norma xalq sheva va lahjalaridan ustun turuvchi normadir.

18. Adabiy norma namunaviy va mo'tabar normadir.

19. Adabiy norma uslubiy tarmoqlangan normadir.

20. Adabiy norma yopiq konservativ normadir.

21. Adabiy norma (normativlar) madaniy estetik jihatdan baholangan bo'ladi.

22. Adabiy norma vazifaviy (funktional) va aloqaviy funksional jihatdan maqsadga muvofiq normadir.

23. Adabiy norma umumqo'llanuvchan va keng tarqalgan normadir.

24. Adabiy norma ommaviy ravishda tan olinuvchi va o'zlashtiriluvchi normadir.

25. Adabiy norma yagona, umumxalq normadir.

26. Adabiy norma xalqchil normadir»⁵.

Imlo va talaffuz me'yorlari. Hozirgi o'zbek tilida 31 ta tovush - fonema

O'zbek adabiy tili me'yoriy ko'rinishlari. O'zbek adabiy tili me'yoriylari ilmiy asarlarda quyidagicha tasnif qilinadi:

1. Talaffuz (orfoepik) me'yori.

2. Fonetik me'yori.

3. Aktsentologik (urg'uni to'g'ri qo'llash) me'yori.

4. Yozuv (grafika) me'yori.

5. Imloviy me'yori.

6. Leksik-semantik me'yori.

7. So'z yasalish me'yori.

8. Grammatik (morfoloqik va sintaktik) me'yori.

9. Uslubiy me'yori.

10. Punktatsion me'yori.

Orfoepik me'yorlarga rioya qilmaslik nutqimiz madaniyatida jiddiy nuqsonlardan biri bo'lib qolmoqda. Tilshunoslarimiz zahmatlari tufayli o'zbek tilidagi birliklarining deyarlik barchasidagi me'yoriy ko'rinishlar ommaga turli qo'llanmalar, lug'atlar shaklida tavsiya etildi. Yangi imlo qoidalariga o'tishimiz munosabati bilan bunday ishlar davom ettirilmoqda. Nafaqat filolog olimlar, balki maorifimiz jonkuyarlari, o'z ona tiliga chuqur hurmat bilan qaraydigan barcha ziyolilarimiz bu me'yorlarning buzilishiga e'tiroz, tuzatish va tavsiyalar tarzida chiqishlar

⁵ Begmatov E., Mamatov A. Adabiy norma nazariyasi. III qism. – Toshkent, 1999, 23-24-b.

qilib turishibdi. Shunday bo'lishiga qaramasdan, talaffuz me'yorlarini buzish, til madaniyatiga e'tiborsizlik hamon davom etmoqda. Bu kamchiliklar hatto radio, ayniqsa, televidenie eshittirishlarida ham seziladi. Xalqimiz shevachilikdan batamom qutula olgan emas. Garchi ko'pchiligimiz adabiy til me'yori talablari asosida savodli yozsak-da, talaffuzda e'tiborsizlik, loqaydlik, mas'uliyatsizlik davom etmoqda.

Leksik me'yorlar deganda nutq jarayonida umumxalq tilida mavjud bo'lgan so'zlarni to'g'ri tanlash va o'rinli ishlatish tushuniladi. Ko'pma'nolilik, sinonimlar va variantlar shaklidagi leksik birliklar doirasida tanlanish imkoniyatining ko'pligi uning xususiy me'yorlari-ning shakllanishiga ham sabab bo'lgan. Tilimizdagi dialektizm, neologizm va okkazionalizm, pleonazm va boshqa leksik birliklarning me'yoriy xususiyatlarini bilish kam leksik me'yor to'g'risidagi ma'lumotlarimizni kengaytiradi.

Dialektizmlar va adabiy til me'yori doirasida me'yorni belgilash tilimizdagi mas'uliyatli masalalardan biri sanaladi. Chunki adabiy til sheva leksi-kasidan ularning ko'pchiligi uchun umumiy bo'lgan so'zlarni tanlab oladi va uni o'z leksik tarkibiga kiritadi (mas., *sigir-siyir-inak; chaqaloq-buvak, tuxum-moyak-yumurta, chumoli-murcha-qarinja-qumurusqa* kabilar).

O'zbek tilida aynan ekvivalentlari mavjud va varvarizm sifatida qaraladigan *nu, tak, vot, sovsem, voobuqe, tolko, tolko tak, estestvenno, obyazatelno, konechno, uje, pochti, tak chto, znachit, kak raz, neujeli, tem bolee, dokument, oformit qilmoq, organizovat qilmoq, prinimat qilmoq, razreshenie olmoq, podpis qo'ymoq, bo, akun, soni* kabi so'z va birikmalarining ishlatilishi ham ijobiy hodisa emas. Bu erda ham me'yor buzilgan.

Kasb-hunarga oid birliklardan tashqari tilimizda biror ijtimoiy guruh yoki toifaga, masalan, talabalar, savdo xodimlari, sportchilar, o'g'rilar, bezorilar, shofyorlar kabilarning o'ziga xos va boshqalar tushunmaydigan, jargon deb ataladigan «yasama tili» mavjud. Bu til ana shu guruhlar doirasida amal qiladi va og'zaki shaklda me'yorlashib, og'izdan og'izga ko'chib yashaydi. SHu jarayonda ularning ayrimlari yo'qolib ketishi, ayrimlari o'zgarishi, davrlar o'tishi bilan bu qatlam yangi birliklar hisobiga boyib borishi mumkin. Ma'lum qismi esa ommalashib ketadi. *Dollar* ma'nosini beradigan *ko'k, karam* so'zlari bunga misol bo'la oladi.

Badiiy adabiyot matnida jargonlar maxsus vazifa bajaradi. Uning ko'magida asar voqealari bir qadar ishonchli tasvir qilinishi yoki qahramonlar tili individuallashtirilishi mumkin. Masalan, *qafas (13) - turma, arava (66) - mashina; malax (56)- pul; dum (54) - orqadan kuzatib yuruvchi odam; buyurtma, mukofot (36, 45) - o'g'irlangan mol, narsa* kabi.

Morfologik me'yor. O'zbek tili grammatikasi tilshunoslik sohalari orasida nazariy jihatdan bir muncha yaxshi ishlanganligi, so'z shakllari, qo'shimchalar, so'z birikmalari va gap qurilishi bir qadar mukammal me'yoriy tavsialarga ega bo'lganligi bilan ajralib turadi. Bu haqda ilmiy adabiyotlarda, darsliklarda, o'quv qo'llanmalarida tegishli mulohazalar aytilgan.

Morfologik me'yor haqida fikr yuritilganda gap aslida qo'shimchalar qo'llashning me'yoriy holatlari haqida boradi. Qaysi guruh qo'shimchalari bo'lishidan qat'iy nazar, ular o'rtasida variantdorlikning, sinonimiyaning mavjudligi nutqda bu qo'shimchalar me'yorlari yoki ularning buzilishlari haqida,

ba'zan esa vazifaviy chegaralanishlari xususida mulohaza yuritishga sharoit yaratadi.

Demak morfologik me'yor tushunchasi tilning ana shu qatlamini qamrab oladi va uning atrofida yuritiladigan fikr-mulohazalar har bir so'z turkumi doirasidagi qo'shimchalar hamda ularning nutq jarayonidagi me'yoriy ko'rinishlari, agar ular buzilgan bo'lsa, tuzatish yo'llari haqida bo'ladi.

Grammatikaning uzviy qismi bo'lgan morfologiya doirasida me'yor muammolarini anglashga intilish ona tilimiz salohiyatini yanada teranroq qilishimizga ko'maklashadi. Bu yo'nalishda me'yorlashish uzoq davom etadigan tarixiy jarayon ekanligi ma'lum bo'lib turadi. Ya'ni tilimizning morfologik ko'rsatkichlari qat'iy bir holatga kelgunga qadar uzoq davrni bosib o'tganligi, hatto ularning ma'lum qismi hali ham me'yorlasha olmayotgani ba'zan ko'zga tashlanadi.

O'zbekiston televideniesi ko'rsatuvlarida ayrim jurnalistlarimiz qo'shimchadagi bu noziklikni ba'zan payqamasdan, suhbatdoshlarini teletomoshabinlarga tanishtirayotganlarida bir kishiga nisbatan ham *ular, bular* so'zlarini (hatto *ula, bula* shaklida) qo'llashib, «hurmat bildirishmoqdalar». Yozuvchi Said Ahmad esa *ular, bular* o'rnida *u kishi* jumlasini qo'llaydi va ko'zda tutilgan ma'noni to'lig'icha saqlab qoladi: *Ammo G'afur aka yozishga shoshilmasdi. Sababini so'raganimda, u k i s h i shunday deb javob bergan edilar* (Nazm chorrahasida). Hammamiz mana shu tarzda hurmat bildirsak, tilimiz me'yorlariga to'g'ri kelgan bo'lar edi.

Yana bir holatga e'tibor beraylik. Fe'llarga qo'shilganda *-lar* qo'shimchasi hurmat yoki boshqa ma'nolarni anglatar ekan, uni mana bu misoldagidek ishlatish ham me'yorning, binobarin mantiqning buzilganligi deb qaralishi kerak: *Intellektual so'zlar umumiste'moldagi leksikaga xos bo'lganliklaridan, har qanday janrda ishlatilavereadi - lar va stilistik jihatdan chegaralanmagan bo'lalilar. Shunga ko'ra ularni stilistik neytral bo'lgan leksika deb ham ataydilar* (A.Shomaqsudov). Misoldagi *ularni, ataydilar* so'zlari haqida bu gapni aytib bo'lmaydi. Ular grammatik-uslubiy jihatdan to'g'ri qo'llangan.

Sintaktik me'yor. Sintaksis doirasida me'yorning amal qilinishi deganda, avvalo, grammatik jihatdan to'g'ri tuzilgan nutqni ko'z oldimizga keltiramiz. Grammatik jihatdan to'g'ri bo'lishlik gap tarkibidagi so'zlarning o'zaro mazmuniy muvofiq kelishiga – valentligiga bog'liq bo'ladi.

Bu xususiyat, ayniqsa so'z birikmalariga tegishli bo'lib, ular tarkibidagi semantik va grammatik aloqaning kuchliligi, ulardagi a'zolar yaxlit holda gap tarkibida paradigma hosil qilishi ana shu a'zolar o'rtasidagi aloqalarning turg'unligini, binobarin, me'yorning muntazamligini taqozo qiladi.

Erkin so'z birikmalarining bitishuvli, boshqaruvli, moslashuvli shakllari mavjud. Ular orasida bitishuvli birikmalar me'yorga munosabati bilan ajralib turadi. Ot+ot tipidagi birikmalarni olib qaraylik : *kumush qoshiq, movut chakmon, chilvir belbog', zar do'ppi, g'isht devor* kabi. Bu birikmalar ongimizda *kumush (metall)dan yasalgan qoshiq, movut (material)dan yasalgan chakmon, chilvir (arqon)dan bo'lgan belbog', zardan tikilgan do'ppi, g'ishtdan qurilgan devor*

tarzida shakllanadi. Ammo ularni aynan shu tarzda qo'llash me'yor sanalmaydi. Tildagi tejamkorlik, qisqalikka intilish qoidalari ularni dastlab qo'llagan shakllarda aytish va yozishni taqozo qiladi.

Nisbiy sifat + ot tipidagi birikmalar orasida ularning yuzaga kelishiga xizmat qiluvchi – *li* qo'shimchali shakllari mavjud: *mazali ovqat, aqlli odam, kulgili holat, g'ayratli yigit* kabi. Bu birikmalarning aniqlovchi qismi ikki a'zodan iborat bo'lgan ko'rinishlari ham uchraydi: *o'tkir tig'li pichoq, qora ko'zli bola, jigar rangli sumka, o'ta aqlli odam, juda g'ayratli ayol, nihoyatda kuchli shamol* singari. Ularning bir qismini belgisiz – *o'tkir tig' pichoq, qora ko'z bola, jigar rang sumka* tarzida qo'llash mumkin bo'lgani holda, ikkinchi qismini bunday qo'llash mumkin bo'lmaydi, me'yor buziladi.

Uslubiy me'yor. Uslubiy me'yor to'g'risida ma'lumotga ega bo'lish ham filolog talabalar uchun muhimdir. Ammo bu me'yorning nozik tomonlarini tushunib olish adabiy til me'yori tizimidagi boshqa xususiy me'yorlarni anglashga nisbatan bir qadar og'ir kechadi. Buning sababini E.Begmatov shunday izohlagan edi : «Ma'lumki til sohalariga ko'ra normalar o'z materiali, ya'ni o'z til birliklariga egadir. Masalan, fonetik normalar – fonema, grafik normalar – grafema, morfologik normalar – morfema, leksik normalar – so'z (leksema), sintaktik normalar – so'z birikmasi, gap; so'z yasash normalari – yangi so'z va so'z formalari singari. Uslubiy normalarda ham mana shu kabi material, birikmalar bormi? Birinchi qarashda har bir uslub o'z mustaqil vositalariga egadek tuyuladi. Aslida esa bunday vositalarning yo'qligini ko'ramiz».

Uslubiy me'yorning o'zi nima va uni qanday tushunishimiz kerak? Ma'lum bir nutqiy vaziyatda, u og'zaki va yozma bo'lishidan qat'iy nazar, so'zlovchi va yozuvchining o'z niyati va muddaosidan, nutq mavzusi va mazmunidan kelib chiqib, til birliklarini qo'llash, tanlab ishlatish imkoniyati uslubiyatni yuzaga keltiradi. Bu birliklarni tanlab ishlatishga bo'lgan so'zlovchi yoki yozuvchining individual ehtiyoji ularning o'z uslubini, agar kengroq doirada olib qaraladigan bo'lsa, ana shu elementlarni ijtimoiy hayotning ma'lum sohalarida qo'llash bu sohalarda tobora xoslana boradigan vazifaviy chegaralanganliklarni, binobarin, funksional – vazifaviy uslublarni keltirib chiqaradi.

Angladikki, tildagi har bir vosita uslubning shakllanishi uchun material bo'la olishi mumkin.

Endi so'z qo'llash me'yoriga ham diqqat qilib ko'raylik. Zavqiyda shunday misralar bor : *Yuzingni ko'rsatib avval o'zingga bandalar qilding* misolidagi yuz so'zini uning sinonimlari bilan almashtirib ko'ramiz: *J a- m o l i n g ko'rsatib avval..., R u x s o r i n g ko'rsatib avval...* Yana: *T u r q i n g n i ko'rsatib avval o'zingga bandalar qilding, B a s h a r a n g ko'rsatib avval...* va hokazo. Garchi bir sinonimik qatorda joylashgan so'zlar misrada o'rni almashtirilib qo'llanilayotgan va bu so'zlarning leksik ma'no darajasi teng bo'lsa ham, ularning uslubiy qiymatini bir xil deb aytish mutlaqo mumkin emas. Hatto keyingi almashtirishlar tufayli ifodada mantiqsizlik ro'y bermoqda, uslubiy me'yor qo'pol ravishda buzilmoqda.

Tahlildan shu narsa ma'lum bo'ladiki, adabiy til doirasidagi har bir me'yoriy buzilish nutqiy ifoda va mazmunga, binobarin, uslub va til madaniyatiga ham

salbiy ta'sir o'tkazmasdan qolmaydi. Uslubiy me'yorda nutq uslublari alohida o'rin egallaydi.

Hozirgi o'zbek adabiy tili vazifaviy uslublari miqdori va tasnifi haqida ham turlicha qarashlar mavjud. Ularning quyidagi turlari haqida fikriy yakdillik bor:

1. Rasmiy uslub.
2. Ilmiy uslub.
3. Ommabop uslub.
4. Badiiy uslub.
5. So'zlashuv uslubi.

Adabiyotlar:

1. Абдурахмонов Ф. Стилистик нормалар ҳақида//Ўзбек тили ва адабиёти, 1969, № 6, 51-б.
2. Бабаханова Д. Официально-деловой стиль современного узбекского литературного языка. Автореф. дис. ...канд.филол.наук. – Ташкент, 1987
3. Кожина М.Н.Стилистика русского языка. – М., 1983, с.59.
4. Курбанов Т. Публицистический стиль современного узбекского литературного языка. Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – Ташкент, 1987.
5. Мукаррамов М. Научный стиль современного узбекского литературного языка в семантико-функциональном аспекте. Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Ташкент, 1985.
6. Мухамедов С. Ўзбек тили функционал стилларини белгилаш тўғрисида мулоҳазалар // Ўзбек тили ва адабиёти, 1983, № 4. 58-б.

4-ma'ruza:

Nutqning vazifaviy uslublari.

Reja:

1. Nutqning vazifaviy uslublari.
2. Ilmiy uslub.
3. Rasmiy - ish uslubi.
4. Publisistik uslub.
5. So'zlashuv uslubi.
6. Badiiy uslub.

Tayanch so'z va iboralar: *nutqning vazifaviy uslublari, ilmiy uslub, rasmiy - ish uslubi, publisistik uslub, so'zlashuv uslubi, badiiy uslub, nominativ (atash), kommunikativ (xabar qilish, darak), ekspressiv-emotiv (ifodalik, hayajon, to'lqinlanish), tilning asosiy vazifasi, axborot kommunikatsiya, emotsional-ekspressivlik, stilistika, uslubiyat, fonetik, leksik, morfologik, sintaktik, punktuatsion vositalar.*

Nutqning vazifaviy uslublari.

So'zlar vositasida tuzilgan bir gap ta'sir doirasiga ko'ra turlicha bo'lishi mumkin. Chog'ishtiring: Bu voqeani hamma biladi. Bu voqeani kim bilmaydi? Ikkinchi gapda fikr kuchli va hayajonli ifodalangan. qizlar keldi. – Sening xotirangni unutmas aslo, Mening yuraklarim, O'rta Osiyo, O'rta Osiyo! (V.Inber.) Keyingi gapdagi yurak so'ziga qo'shilgan - lar qo'shimchasi ma'noni ko'chaytirish uchun xizmat qilgan va hokazo. Ko'rinadiki, til hodisalarining vazifalari turlicha: nominativ(atash), kommunikativ (xabar qilish, darak),

ekspressiv-emosiv (ifodalik, hayajon, to'qinlanish). Tilning asosiy vazifa axborot kommunikatsiyadir. Emotsional- ekspressivlik unga qo'shimcha, yordamchi axborot bo'lib, bu uslubiyatda tekshiriladi.

Uslubiyat fikr va emotsiyalarni bildirishda tilning turli vositalaridan saylab foydalanish yo'llarini o'rgatadi. Demak, uslub (stil) fikr va hodisalarni shunga mos vositalar orqali ifodalash yo'lidir

Stilistika so'zi yunoncha stilos (uchi o'tkir qilingan tayokcha) so'zidan yasalgan. Grek mirzo (xattot)lari shu stilos - maxsus tayoqcha bilan sirti mum bilan qoplangan taxtachalarga xat yozganlar. Bu tayoqcha ma'qul bo'lmagan ifodalarni o'chirib, yangisini - yaxshisini yozish imkonini bergan. Stil so'zining arabchadan o'zlashgan sinonimi uslubdir.

Stil (uslub) so'zi o'zbek tilida quyidagi ma'no va tushunchalarni bildiradi:

1. Biror yozuvchi yoki badiiy asarlarning til xususiyatlarini o'rganuvchi soha: Oybek stili. "Navoiy" romanining tili va stili.

2. San'atkor ijodining yoki ma'lum davr san'ati va adabiyotining o'ziga xos xususiyatlari, belgilari yig'indisi: romantik stil, qasida stili, doston stili.

3. Sintaksis va umuman adabiy til me'yorlariga mos nutq qurilishi: sodda, ravon stil; dag'al, g'aliz stil; stil kamchiliklari.

4. Ish-harakat, faoliyatning o'ziga xos xususiyatlari: rahbarlik stili, suvda suzish stili, gapirish stili.

Demak, stil so'zi "xoslik", "biror narsa yoki hodisa uchun xos bo'lgan xususiyatlar" ma'nolarini ifodalaydi. Uslubiyat filologiyada adabiyotshunoslik va tilshunoslik o'rtasidagi oraliq fan bo'lib, u fikrni, maqsadni har bir sohaning o'z talablariga ko'ra til vositalari bilan aniq, ravon, ixcham va mukammal ifodalab berish san'atini o'rgatadi.

Uslubiyat kursi "Hozirgi o'zbek adabiy tili" fani bilan uzviy bog'liqdir. Chunki bu kursda "Hozirgi o'zbek adabiy tili" predmetidagi nazariy materiallar, ya'ni fonetik, leksik, grammatik vositalarning nutqda qo'llanishi o'rganiladi.

U yoki bu til hodisalarining nutqda qo'llanilishini o'rganishdan oldin, uning o'zini va ichki mohiyatini bilmoq kerak. Jumladan, sinonimlarning nutqda qo'llanishi haqida bahs yuritish uchun sinonimning o'zi haqida tasavvurga ega bo'lish lozim; grammatikada fe'l zamonlarining ko'chgan ma'noda, ya'ni bir zamon o'rnida ikkinchisining qo'llanilishini va bunday qo'llashni ma'lum uslubiy talab bilan bo'lishini aytish uchun avvalo zamon haqida tushunchaga ega bo'lish kerak va hokazo. SHuning uchun ham bu kursning fundamental asosi "Hozirgi o'zbek adabiy tili"dir. SHunga qaramay, bu ikki fan bir-biridan tubdan farq qiladi. "Hozirgi o'zbek adabiy tili"da lingvistik dalillarning mohiyati va ularning til tizimidagi o'rnini belgilash muhim ahamiyatga ega bo'lsa, uslubiyat asoslari uchun hozirgi o'zbek adabiy tilidagi fonetik, leksik, frazeologik va grammatik vositalarning qo'llanish shartlarini belgilash; so'z, ibora yoki grammatik shaklning qaydarajada to'g'ri yoki noto'g'ri ishlatilganligini, ularning nutqda bajargan vazifasini aniqlash zarur.

Chog'ishtiring:

- Pushti panoho, - dedi hudaychi, - xiyonatkor o'z ixtiyori bilan kelib, domi adolatingizga taslim bo'lmoqchi!

- Xiyonatkoring kim?

- Mirzo Anvar!.. (A. Qod.)

- Osilgan kim?

- Qiyotlik bir g'o'ch yigit. (J.Sharipov.)

- Nishatamiz, o'g'lim, taqdir, - dedi xo'rsinib ona. (J. Sharipov.)

Bu javob Xudoyorni qip-qizil tusga qo'yib, manglayida terlar ko'rindi, g'azab o'ti alanga oldi.

- Sening qig'on ishing pusilmonlikda bormi, it uvli?!

- Musulmonchilikda yuzlab xotin ustiga, bir kambag'al uylanmoqchi bo'lgan qizga ham zo'rlik qilish bormi, qiblai olam?!

- Chiqar buni, jallod !!!(A.Qod.)

Yuqoridagi matnlar tilshunoslar tomonidan turli yo'nalishda turlicha tahlil etiladi. Jumladan, leksikolog matndagi so'zlarning ma'nosi, uning bo'yog'i haqida fikr yuritsa, grammatik hodisalarni tekshiruvchilar esa so'zlarning qaysi turkumga oidligini va so'z shakllarini yoki so'z birikmalarini, gaplarni tahlil qiladi. Uslubiyotda esa matndagi jargonizimlar (pushti panoho, domi adolat), dialektizimlar (g'o'ch, nishatamiz), istorizimlar (hudaychi, jallod) hamda arxaik grammatik shakllar (-liq, -g'on)ning turli o'rinlarda har xil maqsadlar uchun: davr ruhi, personaj nutqining tavsifi uchun qo'llanilishi o'rganiladi.

Uslubiyat kursining mundarijasini fonetik, leksik, morfologik, sintaktik, punktuatsion vositalarning qo'llanilishini o'rganish tashkil etadi.

Nutq tovushlarining uslubiy vazifasini, ulardan nutqning ifodaliligini oshirish vositasi sifatida foydalanish yo'llarini fonetik uslubiyat o'rganadi.

Leksik uslubiyat so'z, uning ko'chma ma'nolari, sinonim, omonim, antonimlar, uslubiy bo'yoqli so'z va iboralarning nutqda qo'llanilishini o'rganadi.

So'z shakllarining uslubiy bo'yog'i, ularning transpozitsiyasi, sinonimiyasi, tushib qolishi natijasida paydo bo'ladigan konnotativ ma'nolarining qo'llanishi morfologik uslubiyatda o'rganiladi.

So'z birikmasi va gaplarning sinonimiyasi, gapda suzlar tartibining uslubiy roli sintaktik uslubiyatning o'rganish ob'ektidir. Tinish belgilari ham yozma nutqdagi turli holatlar, subyektiv maqsadlar, emotsional-ekspressivlikni ifodalaydi hamda aytilayotgan fikrni yozuvda ixcham va ravon bayon qilishda katta rol o'ynaydi. Tinish belgilarining sintaktik uslubiy vazifasini, ularning barcha nutq uslublarida qo'llanish qonuniyatlarini so'z san'atkorlarining u yoki bu tinish belgisini qo'llashdagi individual holatlarini punktuatsion uslubiyot o'rganadi.

So'zlovchi yoki yozuvchi o'z oldiga qo'ygan maqsadi va vazifasi, voqelik hamda nutq sharoitiga qarab til vositalarini tanlab ishlatadi. Jumladan, ma'lum bir soha mutaxassisi bo'lgan olim o'z ilmiy nutqida shu sohaga xos terminlarni tanlab qo'llasa, shoir yoki yozuvchi badiiy estetik ma'noli so'zlarni topib ishlatishga harakat qiladi, ya'ni bir voqelik mazmuni turlicha shakllarda ifoda qilinadi. *Chog'ishtiring*: quyosh SHarqdan chiqib, g'arbiga botadi (ilmiy uslub) . Quyosh Sharq yoqasidan zar kokilini tarab, g'arb ufqiga bosh qo'yadi (badiiy uslub).

Uslublar tilning asosiy vazifalariga (fikr bildirish, ekspressivlik kabilarga mos ravishda) qarab bir qancha turlarga bo'linadi. Shunga ko'ra, ular vazifaviy uslublar deyiladi. Boshqacha qilib aytganda, nutq uslubi til ifoda vositalarining maqsadga muvofiq uyushgan sistemasidir.

Vazifaviy uslublar tarixan shakllangan adabiy tilning turli ko'rinishlari bo'linib, ular fikrni ifoda etish jarayonida nutq tuzilishining o'ziga xosligi bilan farqlanadi. Xuddi shuningdek, so'z, termin va frazeologik iboralardan foydalanishda har bir uslub o'ziga xos xususiyatlariga ega bo'ladi. Hatto umumiste'moldagi so'zlar ham turli nutq uslublarida turlicha ma'noda keladi.

Nutqning vazifaviy uslublari uslubiyatning katta bir tarmog'i hisoblanadi. Nutqning vazifaviy uslublari turli olimlar tomonidan har xil tasnif qilingan. Neytral uslubga oppozitiv holatda nutq uslublarning asosiy besh ko'rinishi mavjud: ilmiy uslub, rasmiy-ish uslubi, publitsistik uslub, so'zlashuv uslubi, badiiy uslub. Bu usublarning har biri o'ziga xos xususiyatlarga egadir.

Ilmiy uslub.

Ilmiy uslubdagi nutq fikrning aniq, mantiqli bo'lishini talab qiladi. Shuning uchun mantiqiy fikrlash, abstraksiya, analiz va sintez ilmiy uslubning xarakterli xususiyatidir. Ilmiy uslub adabiy til me'yorlarini to'la saqlagan daliliy materiallarga boy, aniq va siqiq axborotli nutq ko'rinishidir.

Fan-texnika, madaniyat va san'at sohasida yoziladigan monografiya, darslik, ilmiy - texnik xabarlar, turli to'plam va jurnallardagi ilmiy maqolalar ilmiy uslubda yoziladi. Ilmiy uslubda har bir fanning o'ziga xos ilmiy terminlari va formulalaridan foydalaniladi. Masalan: Morfemika -so'zning ma'noli qismlari haqidagi ta'limot - so'zning ma'noli qismlari morfemalar deyiladi. Morfemalar ikki turga bo'linadi:

- 1) o'zak morfema;
- 2) affiksial morfema. ("Hozirgi o'zbek adabiy tili" darslik).

Ilmiy uslubda yozilgan asarlar, odatda, ilm-fanga oid ma'lumotlar berish bilan mutaxassislariga mo'ljallangan bo'ladi.

Ilmiy uslubdagi nutq monologik xarakterdagi ixcham nutq bo'lib, unda ko'chma ma'noli so'zlar, majoz, hazil, erkalash, emotsional-ekspressiv so'zlar, frazeologik iboralar deyarli uchramaydi. Morfologik jihatdan bu uslubda qaratqich kelishi belgisiz holatda ko'p ishlatiladi (nutq stili, til birligi, til oldi, undoshlar tasnifi). Sonlar harfiy shaklda emas, ko'proq raqamlar shaklda beriladi. Birinchi shaxs birlik olmoshi (men) ko'pincha ko'plik (biz) shaklda ishlatiladi. Aniq va majhul darajali fellar nisbatan ko'proq uchraydi.

Sintaktik jihatdan ilmiy uslubda murakkab sintaktik birliklar kengaygan oborotlar va ergashtiruvchi bog'lovchili qo'shma gaplar uchraydi. Tinglovchining diqqatini tortish maqsadida darak gaplar bilan bir qatorda so'roq shaklli gaplar ham ishlatiladi. Aytilayotgan fikrni mantiqiy jihatdan bog'lash uchun bog'lovchilar, bog'lovchi vazifasidagi so'zlar, kirish va kiritma so'zlar (gaplar) alohida rol o'ynaydi.

Bir sostavli gaplar deyarli ishlatilmaydi. Fe'l kesimlar qotgan shaklda bo'ladi (deyiladi, deb ataladi, hosil bo'ladi). Gap bo'laklari odatdagi tartibda bo'ladi, inversiyaga uchramaydi.

Rasmiy - ish uslubi.

Bu uslubdagi nutq boshqa uslublarga qaraganda siqiq va chegaralangandir. Bu uslubda so'z va iboralar aniq, qat'iy bir qolibda ishlatiladi. Masalan 4-modda O'zbekiston Respublikasining davlat tili o'zbek tilidir ("O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi").

Rasmiy-ish uslubida yuridik hujjatlar, qonunlar, buyruq va qarorlar yoziladi. Rasmiy hujjatlarda nutq vositalarining standartligi va bir xilligi turlichadir. Jumladan, yuridik hujjat sifatida pasport, turli blankalar bir qolibda bir xil shaklda (stereotip) bo'lsa, hisobot, qaror va buyruqlarning qat'iy bir qolibda - standart bo'lishi shart emas.

Rasmiy-ish uslubidagi nutqning ham o'ziga xos leksik va frazeologik birliklari (odam o'rnida shaxs, beriladi o'rnida taqdim etiladi, ish o'rnida burch) mavjud. Maxsus terminlar, nutqiy shtamplar, tayyor formulalar ham rasmiy-ish uslubining elementlaridir (maqsadida, hisobidan, shunga ko'ra, biz quyida imzo chekuvchilar).

Morfologik jixatdan rasmiy-ish uslubidagi nutq qisqartma qo'shma so'zlarning (medinistitut, BuxDU), qaratqich kelishigidagi otlar, olmoshlar, buyruq mayli va majhul darajali fe'llarning ko'p qo'llanilishi bilan xarakterlanadi. Sintaktik jihatdan esa sifatdosh va ravishdosh oborotli birliklarni hamda ergash gapli qo'shma gaplarni keng qo'lamda ishlatilishi bilan ajralib turadi. Bu uslub qo'shma kesimlar (qabul qilinsin, taklif qilindi, yordam beriladi) ko'proq qo'llanadi.

Kirish so'zlar, odatda, gap boshida keladi. So'zlar odatdagi tartibda bo'ladi, inversiyaga deyarli uchramaydi.

Publitsistik uslub.

Bu davriy matbuot, ijtimoiy-siyosiy adabiyot, siyosiy nutqlar uslubidir. Kundalik hayotning turli tomonlarini, dolzarb masalalarni ommabop tarzda tushuntirib beradigan maqolalar shu uslubda yoziladi. Publitsistik uslubdagi nutq axborot boyligi, aniqligi va ta'sirchanligi bilan ajralib turadi.

Publitsistik nutq mantiqiy asosli bo'lishi bilan birga, jamoatchilikning fikri va yuragiga hissiy ta'sirli ham bo'lishi lozim. Shuning uchun ham bunday nutqda tinglovchi va o'quvchiga to'g'ridan to'g'ri murojaat, ritorik so'roq, antiteza, sintaktik parallelizm kabi nutq vositalari ko'p ishlatiladi.

Publitsistik nutqning xarakteriga ko'ra unda turli siyosiy terminlar, neologizmlar, professiona-lizmlar, so'zlashuv nutqi elementar (*ozodlik, tenglik, erkinlik, demokratiya, avangrad, do'stlik, sharaf, baqirmoq, vaysamoq*) uchraydi.

Qaratqich kelishigidagi otlar, qiyosiy darajali sifatlar, buyruq-istak maylidagi fe'llar, ayiruv, ta'kid va kuchaytiruv yuklamalarining ko'proq ishlatilishi publitsistik nutqqa xos morfologik xususiyat bo'lsa, sintaktik konstruktsiyalarning soddaligi, inversiyali gaplar, perefrazlar va undalmalarning qo'llanilishi uning sintaktik xususiyatidir.

Odatda, gazetalarning bosh maqolalari ko'pincha publitsistik xarakterda bo'ladi. Chunki ularda kundalik turmushdagi tarbiyaviy, iqtisodiy va siyosiy masalalar yoritib boriladi. Misol: Vatanga – tinchlik, Loqaydlik – illat. Istiqloq yo'li. Adolat – ishimiz mezon.

Umuman olganda, ommaviylik, siyosiylik, alohida emotsionallik, baholash, fikr teranligi publitsistik nutqqa xosdir.

So'zlashuv uslubi.

So'zlashuv uslubidagi nutq ham hamma uchun umumiy va til vositalarini saylab ishlatishda erkindir. Bu uslub nutqi g'ayri rasmiyligi, ekspressivligi, bayonning erkinligi va asosan, dialogik xarakterdaligi bilan izohlanadi. So'zlashuv uslubda metforik so'zlar, dialektizm, vulgarizm va frazeologik iboralar ko'proq qo'llanadi. Turli ekstralingvistik faktorlar (qo'l, bosh, badan harakatlari, mimikalar) so'zlashuv nutqi uslubga xosdir. So'zlashuv uslubidan adabiy asarda personajlarning nutqiy tavsifini berish maqsadida foydalaniladi: - *Men sizga inak sog'ishniyam, - dedi Rayhonbibi Oliyaga, - o't o'rishniyam, polizga qanday ishlashniyam o'rgataman. qishloqqa ish bilmagan odam dar qoladi. (O.Muxtorov.)*

Subyektiv baho shaklli otlar, sifatlarning ozaytirma va kuchaytirma shakllarining (*toychoq, kelinchak, qizcha, oqqina, qizgish*) ko'p ishlatilishi bu uslubning morfologik xususiyatidir. Shuningdek, turli dialektal shakllarni ishlatish (-da o'rnida -ga; -ning o'rnida -ni, -lar o'rnida -la) yoki affikslarni nutqiy tejam qilish (*maktabda o'kiydi o'rnida maktab o'qiydi*) ham bu uslubning xarakterli belgisidir.

Sintaktik jihatdan so‘zlashuv nutqining asosini to‘liqsiz gaplar (- *Aytaman. -Kimga? - Oting nima? - Yodgor*) tashkil qiladi. Shuningdek, so‘z-gaplar (-*Ha. -Yo‘q. -Nahot.*), emotsional gaplar (*Ha, barakalla! Yasha, azamat! Voy, rahmat!*), ritorik so‘roq gaplar hamda bog‘lovchisiz qo‘shma gaplarning ko‘p ishlatilishi ham so‘zlashuv uslubi uchun xarakterli xususiyatdir.

So‘z tartibi nisbatan erkin, so‘zlovchi uchun muhim sanalgan so‘z gap boshida beriladi. (Kecha qaytdi daladan o‘zi. Yozdim ukamga xat.). SHuning uchun ham bu nutqda inversiya hodisasi mavjud.

Badiiy uslub.

Badiiy uslubda, asosan, badiiy asarlar yaratiladi. Badiiy nutq obrazli va emotsional-ekspressivdir. Bunda tilning aloqa vazifasi bilan estetik-emotsional vazifasi qo‘shilib ketadi. Badiiy uslubda yuqorida qayd qilingan barcha uslublarga xos elementlar ishtirok etadi. Shu bilan bir qatorda, badiiy nutqda polisemantik so‘zlar, ko‘chma ma‘noli so‘zlar, sinonim, omonim, antonimlar, eskirgan va yangi so‘zlar, jargon va vulgariizmlar, frazeologik iboralar va xalq maqollari keng qo‘llaniladi. Bunda so‘z va iboralar vositasida obraz yaratiladi, jonli kartinalar chiziladi. (Chog‘ishtiring: chehra, jamol, ruxsor. oraz; lab, dudoq; tabassum, ishva, noz, oq oltin, zarkokil).

Otlardagi ko‘plik shakli (-lar)ning turli semantik-uslubiy maqsadlar uchun ishlatilishi, kichraytish-erkalash shakllarining ko‘p qo‘llanilishi, fe‘l zamonlarining almashlab ishlatilishi badiiy uslubning morfologik xususiyatidir.

Sintaktik jihatdan badiiy uslub turli qurilishdagi gaplarning bo‘lishi, ko‘chirma va o‘zlashtirma gaplarning chegaralanmaganligi, sinonimik gaplar, perefrazalarning ko‘p uchrashi, so‘zlarning to‘g‘ri tartibi va inversiyadan istagancha foydalanish mumkinligi bilan xarakterlanadi.

Ilmiy uslubda esa so‘zlar terminologik xarakterda bo‘lib, faqat tushuncha, tasavvur anglatasa, badiiy uslubda so‘zlar tushuncha ifodalash bilan birga, jonli obrazlar ham yaratadi: o‘rik so‘zining ilmiy va badiiy nutqda qo‘llanishini chog‘ishtiring:

O‘rik – ra‘noguldoshlar (atirgullilar oilasi) ga mansub mevali daraxt. Daraxti 10-15 metr gacha. Bargi keng, tuxumsimon. Guli oq yoki pushti, bargidan oldin ochiladi. Mevasi etli, danagidan ajratiladigan va ajratilmaydigan xillari bor. Mart-aprelda gullaydi, mevasi may-iyulda pishadi. (O‘zME).

O‘rik daraxti ostidagi baland supada yotgan Murotali odatdagidek, tong saharda uyg‘ondi. Uyg‘ondi-yu, ko‘zlarini katta-katta ochib o‘rik shoxlariga termildi. Har bir novda g‘uncha gul bilan to‘la edi. Keksa dehqon sevimli daraxtining shoxlari, novdalari, g‘uncha va gullariga ishtiyoq bilan termular ekan, qalbi sevinch bilan talpinardi. qudratli o‘rikning uzun shoxlari va novdalari keng hovlini to‘ldirib turibdi. Murotali endigina gulga kirgan o‘rikning chiroyiga maftun bo‘lib yotardi. Darhaqiqat, o‘rik bu yil misli ko‘rilmagan daraja sergul bo‘ladi, katta kichik novdalar shig‘il gulga ko‘milib, endigina kurtakdan chiqqan nimjon yaproqlarni ham yashirgan edi. O‘rik daraxtining quyuq guli oppoq bulutlarni eslatadi. (Sh.R.)

Barcha nutq uslublari o‘zaro aloqador: bir uslubda boshqa nutq uslublarining ko‘rsatkichlari ham uchraydi. Shu bilan bir qatorda har bir uslub o‘ziga xos leksik, morfologik va sintaktik vositalarga ega. Ana shu vositalarni bilish, ularning har biridan o‘z o‘rnida ustalik bilan foydalansh lozim. Agar ma‘lum bir nutq uslubiga xos elementlar boshqa uslubda asossiz (uslubiy maqsadsiz) qo‘llansa, nutq g‘aliz bo‘ladi. va tinglovchini zeriktiradi.

Adabiyotlar:

7. Абдурахмонов Ф. Стилистик нормалар хақида//Ўзбек тили ва адабиёти, 1969, № 6, 51-б.
8. Бабаханова Д. Официально-деловой стиль современного узбекского литературного языка. Автореф. дис. ...канд.филол.наук. – Ташкент, 1987
9. Кожина М.Н.Стилистика русского языка. – М., 1983, с.59.
10. Курбанов Т. Публицистический стиль современного узбекского литературного языка. Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – Ташкент, 1987.
11. Мукаррамов М. Научный стиль современного узбекского литературного языка в семантико-функциональном аспекте. Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Ташкент, 1985.
12. Муҳамедов С. Ўзбек тили функционал стилларини белгилаш тўғрисида мулоҳазалар // Ўзбек тили ва адабиёти, 1983, № 4. 58-б.
13. Сулаймонов А. Тил стиллари хақида//СМ, 1964, № 6. 21–23-б.
14. Тожиев Ё., Ҳасанова Н., Тожиматов Х, Йўлдошева О. Ўзбек нутқи маданияти ва услубият асослари. Т., 1994.
15. Қиличев Э., Қиличев Б. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Ўқув қўлланма. Тошкент, 2006, 114 б.

5-ma'ruza:

Madaniy nutq mezonlari.

Reja:

1. Madaniy nutq tushunchasi.
2. Nutq mezonlari tasnifi.
3. Nutqning to'g'riligi.
4. Nutqning aniqligi.

Tayanch so'z va iboralar: *nutqning aloqaviy sifati, madaniy nutq, asosiy mezon, nutqning lingvistik va nolingvistik mezonlari, nutqning to'g'riligi, nutqning aniqligi, nutqning mantiqiyiligi, tozaligi, nutqning, ta'sirchanligi (obrazlilik), nutqning o'rinlilik.*

Nutqning aloqaviy sifati, uning maqsadga muvofiqligi madaniy nutqdan talab qilinuvchi asosiy mezon (o'lchovlar) bilan belgilanadi. Madaniy nutqning lingvistik va nolingvistik mezon (o'lchov)lari quyidagilar: nutqning to'g'riligi, nutqning aniqligi, nutqning mantiqiyiligi va tozaligi, nutqning ta'sirchanligi (obrazlilik), nutqning o'rinlilik. Bu o'lchovlar ko'p qirrali va murakkab bo'lib, o'zaro bir-biri bilan chambarchas bog'langan. Nutqda ulardan biri o'z me'yorida bo'lmasa, tom ma'nodagi madaniy nutq yuzaga kelmaydi. Yuqorida qayd qilingan mezonlar ba'zi adabiyotlarda nutqning kommunikativ (aloqaviy) sifatlari deb ham yuritiladi.

Quyida nutq mezonlarining har biriga xos xususiyatlar haqida fikr yuritimiz.

Nutqning to'g'riligi.

Nutqiy madaniyatning muhim belgilaridan biri fikrni to'g'ri, mazmunli bayon qilishdir. Nutqda qo'llanadigan har qanday til vositasining kuchi adabiy til me'yorlariga tayanilgandagina ruyobga chiqadi. Adabiy tilning fonetik-orfoepik, leksik-semantik va grammatik me'yorlari talablariga to'la mos keladigan nutq to'g'ri nutqdir. Adabiy tilning qayd qilingan me'yorlari bilan to'g'ri nutq tuzish orasidagi munosabatlar haqida alohida fikr

yuritimiz. Adabiy tilning fonetik-orfoepik me'yorini nuqtai nazaridan nutqning to'g'riligiga e'tibor qaratsa, quyidagilar namoyon bo'ladi.

Nutqning talaffuz (orfoepik) madaniyati til materiallarini to'g'ri, ifodali talaffuz qilish bilan bog'liqdir. Bunga so'z va iboralarning to'g'ri diktsiyasi, so'z va mantiqiy urg'u, intonatsiya (ohang) hamda pauza (to'xtam)ga e'tibor qilish orqali erishiladi. Orfoepik jihatdan nutqning to'g'ri bo'lishi, asosan, so'z va gap urg'usining to'g'ri ishlatilishiga bog'liq. Masalan, rus tilida urg'u erkin bo'lsa, o'zbek tilida urg'u bog'liqdir. Ya'ni so'z o'zaklariga qo'shimchalar qo'shilganda, urg'uning tushish o'rnini ham o'zgarib boradi: Ishchi - ishchilar - ishchilarga kabi. Demak, talaffuzda ana shu me'yorni saqlash lozim bo'ladi. Xuddi shuningdek, so'zlardagi urg'uning ko'chishi ba'zan uning ma'nosini ham o'zgartadi: Olma - olma, qatlama- qatlama, yangi - yangi, hozir - hozir kabi qator so'zlarning qanday ma'no ifodalashi faqatgina urg'u yordamida oydinlashadi.

So'zlardagi urg'uni noto'g'ri qo'llash ma'no va adabiy talaffuzni buzadi: bino - biyno, sino-siyno kabi. Ma'noni ta'kidlab ko'rsatishda mantiqiy urg'udan ham foydalaniladi. Masalan, Men kinoga bordim gapi mantiqiy urg'usiga ko'ra uch xil fikrni anglatishi mumkin. Men bordim (sen emas), kinoga (teatrga emas) bordim (bormadim emas.)

Nutqda mantiqiy urg'uni to'g'ri qo'llash muhim ahamiyatga ega. Jumladan, Semiz papkali kishi keldi; Onasiz bola o'ynamas kabi gaplarning ma'nosi urg'uning qaysi gap bo'lagiga tushishiga ko'ra turlicha ma'nolarni ifodalashi mumkin. Nutq madaniyati oldidagi dolzarb muammolardan biri hozirgi talaffuz me'yorini aniqlashdir. Madaniy nutqda so'zlarning to'g'ri talaffuz qilinishi eng muhim shartlardan biridir. Hatto ayrim so'zlarni eskirgan shaklda talaffuz qilish ham nutq madaniyatini xiralashtiradi: ishkop, ustal, pan, parishta (adabiy talaffuzi: shkaf, stol, fan, farishta) Xuddi shuningdek, talaffuzi bir-biriga yaqin bo'lgan so'zlarni farqiga bormay (shavkat - shafqat) yoki e'tiborsizlik natijasida h tovushi o'rnida x (mohir - moxir, mashhur- mashxur, shoh-shox)ni; u tovushi o'rnida o' (ulkan-o'lkan, tovushini qo'llash g'ayriqonuniydir. Biror so'zni tarixiy etimologik tomonlari va grammatik xususiyatlarini yaxshi bilmay turib, uni to'g'ri talaffuz qilish mumkin emas.

Endilikda matbuot sahifalarida o'zbeklar uchun talaffuzi qiyin bo'lgan filofosiya, filofosik ta'limot, filofosik materializm atamalari o'rnida ularning ma'nolarini aynan ifoda qiladigan o'zbekcha talaffuz me'yorlariga mos keladigan falsafa, falsafiy ta'limot, falsafiy materializm kabi qadimgi variriantlarni qo'llash me'yor sanaladi. Ma'lumki, boshqa tillardan so'z qabul qilish nutqdan boshlanadi. So'z qabul qiluvchi til har bir so'zni o'z "g'alviri"dan o'tkazadi va qonun-qoidalariga bo'ysundirib oladi. Bunday holat eng avvalo, qabul qilingan so'zning talaffuzida namoyon bo'ladi. Nutqda bunga rioya qilmaslik orfoepik xatolarga olib keladi. Hamda nutqni g'aliz qiladi. So'zlarning talaffuzida ular tarkibidagi tovushlarning fonologik xususiyatga ega ekanligi hisobga olinadi. Jumladan, arab va rus tillaridan qabul qilingan so'zlar tarkibidagi f va j tovushlari o'zbek tili fonemalari tarkibidan o'rin olganligi uchun bu tovushlarni nutqda p va j tarzida, ya'ni poyda (foyda), paqir (faqir), Parg'ona (Farg'ona) pabrika (fabrika), pizika (fizika) jurnal, jyuri tarzida talaffuz qilish xato hisoblanadi. Lekin rus tilidagi ts, h, o' tovushlari o'zbek tili fonemalari tarkibidan o'rin ololmagan. Chunki bu tovushlarning fonologik parametrlari butunlay boshqa. Shuning uchun ularni "s" (eski qabul qilingan so'zlarda esa "ch" tarzida), "sh" va "i" tarzida talaffuz qilish mumkin: silindr (tsilindr), sirkul (tsirkul), cherkov (tserkov), chorizm (tsarizm), shi (hi), vistavka (vo'stavka) kabi. Rus tili uchun undosh tovushlarning qattiq-yumshoqligi fonologik ahamiyatga ega. O'zbek tilida bu hodisa ahamiyatsizdir. Shuning uchun rus tilidan kirgan

soʻzlarda yumshoq va qattiq tovushlarni ham, bir xil talaffuz etish meʼyor hisoblanadi: yanvar, fevral, palto kabi. Intonatsiya (ohang) tufayli soʻzlarning maʼno ifodalash imkoniyatlari kengayadi. Masalan, keling soʻzi aytilish ohangiga koʻra samimiyat masxaralash, norozilik, oʻksinish kabi qator maʼnolarni ifodalashi mumkin.

Odatda, intonatsiya nutq soʻzlanib turgan vaziyatda yuzaga keladi va u har xil koʻrinishda boʻladi. Bu haqda S. Inomxoʻjaev quyidagilarni yozadi: “Mantiq taqozosi, aniq vaziyatlar talabiga koʻra bitta soʻz bir-biriga oʻxshamagan olam-olam maʼno anglatishiga qodir. Jumladan, birgina “salom” soʻzining oʻzi quyidagi mazmunlarni ifoda etishi mumkin:

Salom! - “keling” maʼnosida

Salom! - “xoʻsh xizmat”

Salom?! - “yana keldingmi?”

Salo-o-m! - “juda vaqtida kelding”

Salo-o-m?! - “men sizni tanimayapman”

Salom!!! - “gap tamom”

Salom! - “ha ishing tushdimi?”

Salom! - “bir pas kutib turing”.

Salom! - “vaqtim yoʻq, ketaver”

Sa-lom! - “mana ishim bitdi, gapir endi” kabi qator maʼnolarni ifodalaydi. Aniq shart-sharoit mazmunidan kelib chiqib, fikrlab soʻzlovchi soʻz canʼatkorining nutqi yuksak madaniyati bilan eʼzozlansa, oʻylamay talaffuz qiluvchi sanʼatkorining nutqi madaniy past saviyada ekanligi bilan xarakterlanadi. Toʻgʻri nutq tuzishda pauza (toʻxtam)ning ham alohida oʻrni bor. Pauza nutqdagi jummalarning, gapdagi ayrim soʻz yoki soʻz birikmalarining chegarasini koʻrsatadi. Pazani notoʻgʻri qoʻllash nutqning mazmunini oʻzgartirishi mumkin: Poezddan uch bolali ona tushdi bolasi bor birta onami? Yoki har birida bittadan bolasi bor uchta onami?) Yana chogʻishtiring: Odam bolasi boʻl otang kabi axmoq boʻlma. Albatta, bunday hollarda tinish belgisi muhim ahamiyatga ega. Toʻgʻri nutq tuzish uchun fikrni har tomonlama mazmunli, ifodali qiluvchi soʻz va soʻz variantlarini topa bilish, ularni oʻz oʻrnida ishlata olish muhim omildir. Boshqacha aytganda, lugʻaviy madaniyat bu soʻzlarning oʻz va koʻchma maʼnolari hamda sinonim, omonim, antonim, paronim, chegaralangan leksika va boshqalarning maʼno qirralarini toʻla anglagan holda nutqda qoʻllay olishdir. Maʼlumki, har bir soʻz oʻziga xos maʼnosi bilan nutqda ajralib turadi. Agar soʻz koʻp maʼnoli boʻlsa, nutqda qaysi maʼnosi bilan qoʻllanilayotgani ochiq boʻlishi kerak. Soʻzning leksik maʼnosini tushunmaslik uni xato qoʻllashga olib keladi: Oʻn kun deganda er haydash, ariq chopish tugallandi. Bu gapda chopish soʻzi xato qoʻllangan. Odatda, ariq chopilmaydi, qaziladi. Bir abituriyent oʻz inshosida “gʻofir Solihboyning qiroli edi” - edi degan jumlaning ishlatgan. Abituriyent qiro-l-podshoh, qarol esa xizmatkor, qul maʼnosida qoʻllana olishini ajrata olmaydi.

Sinonimlar nutqni taʼsirchan qilish bilan birga, turli qaytariqlarning oldini olib, uni ravon qiladi. Nutqda sinonimlarning maʼno va uslubiy nozikliklarini toʻla anglagan holda foydalanish lozim. Aks holda nutqiy gʻalizlik vujudga keladi. Chunki bir paradigmani hosil qilgan sinonim soʻzlar turli soʻzlar bilan turlicha sintagmatik munosabatga kirishadi: oriq va ozgʻin sinonimlaridan ozgʻin odamlarga nisbatan, oriq esa hayvonlarga nisbatan ishlatiladi. Yana chogʻishtiring: Puxta, pishiqlik mustahkam, mahkam, chidamli kabi sinonim soʻzlar bino, iroda, gʻisht, yigit soʻzlari bilan sintagmatik aloqaga kirishi ham, kirmasligi ham mumkin.

Til lugʻat boyligini oshirishda boshqa tillardan qabul qilingan soʻzlar muhim ahamiyatga ega. Ammo chet tilidan kirib qolgan soʻzlarning maʼno tuzilishini etarli anglamay

nutqda qo‘llash hollari ham uchraydi. Jumladan, rus tilidan kirib kelgan “kandidat” so‘zining “saylanadigan shaxs” ma’nosiga tilimizda mavjud bo‘lgan “nomzod” so‘zi to‘la sinonim bo‘lib keladi. Bu hol nutqiy qo‘llanishlarda to‘la saqlanadi: Deputatlikka kandidat deyish o‘rniga nomzod deyish o‘rinli va ma’qul. Ammo kandidat so‘zining ilmiy daraja ifodalashi ma’nosida uni nomzod so‘zi bilan almashtirish mumkin emas. Chunki kandidat so‘zining semantik tarkibi nomzod so‘ziga nisbatan ancha kengdir. Buni “fan doktori” birikmasini hozirgacha o‘zbekchalashtira olmaslikda ham yaqqol ko‘rish mumkin.

Darhaqiqat, tilda mavjud bo‘lgan, keng xalq ommasi ongiga singgan ayrim chet so‘zlar (rus – inter.: kandidat) o‘rniga yana boshqa bir chet tilidan (tojikcha: nomzod) so‘zini olib ishlatishga ehtiyoj yo‘qdir. Bu tartibda tuzilgan nutqni to‘g‘ri nutq deb bo‘lmaydi.

Hozirgi kunda so‘zlash madaniyatida sezilayotgan yana bir tendentsiya arab va fors so‘zlarini zo‘rma-zo‘raki ishlatish hisobiga yozma va og‘zaki nutqni jimjimador, dabdabali qilishga intilishdir. Jumladan, sarafroz, zuhur etmoq, alhol, muxtasar, nomavzun kabi so‘zlar o‘rniga o‘zbekcha muqobillarini ishlatish o‘rinli bo‘ladi. Xuddi shuningdek, adabiy til lug‘at tarkibidan o‘rin olmagan, faqat so‘zlashuv nutqida ishlatiladigan gostintsa, stolovoy, bo‘lnitsa, biblioteka kabi qator so‘zlarning o‘zbekcha muqobillarini ishlatish nutqiy to‘g‘rilikni ta’minlaydi.

To‘g‘ri nutq tuzish kishining ruhiy holati munosabati bilan bog‘liq. Jumladan, sen va siz kishilik olmoshlari nutq vaziyati hamda so‘zlovchi va tinglovchi munosabatiga ko‘ra turlicha semantik-uslubiy vazifa bajaradi. “Sen” kishilarni yaqinligini (yoshi yoki qarindoshligi jihatidan) ko‘rsatadi. “Siz” so‘zida hurmat semasi bo‘lganligi uchun yoshi ulug‘ yoki tanish bo‘lmagan kishilarga nisbatan ishlatiladi va orada oz bo‘lsada masofa saqlanadi. Ayni zamonda “sen” qo‘pollik, hurmatsizlikni, “siz” esa diqqat va xushmuomalalikni ifodalaydi. Nutq jarayonida biror bir sababsiz sharoitda “siz” dan “sen” ga va aksincha so‘zlashga o‘tish o‘rinli emas. Chunki “siz” so‘zidan keyin “sen” lash noqulaylik tug‘dirsa, “sen” dan keyin “siz”lash esa muomalada sovuqlik yaratadi. Xulosa qilganda, har ikkala holatda ham nutqiy to‘g‘rilik buziladi.

Nutqda ortiqcha keraksiz so‘zlarni qo‘llash uning ma’nosini, ta’sir kuchini sayozlashtiradi. Jumladan, ayrim notiqlar nutqidagi masalan, demak, tak, nihoyat, xo‘sh so‘zlarining takror-takror ishlatilishi bunga misol bo‘ladi.

Ayrim shaxslar nutqida beparvolik oqibatida ruscha so‘zlarni ehtiyoji bo‘lmagan o‘rinlarda ishlatadilar: aka o‘rniga brat, bratan, band o‘rniga zaynit, ota o‘rniga paxan marhamat o‘rniga pojalista kabi. Xuddi shuningdek, yoshlar orasida juda chiroyli ismlarni buzib, ruschaga taqlidan talaffuz etadilar: Irodani – Ira, Adolatni – Adik, Dilbarni – Dilya, Ulug‘bekni – Udik kabi.

Yuksak nutq madaniyatiga erishish uchun shevachilikning ayrim salbiy ta’siridan ham qutulmoq lozim. Hozirgacha matbuot, radio va teleko‘rsatuvlarda shevachilik ta’siri seziladi.

Nutq madaniyati, nutqning to‘g‘riligi grammatika bilan uzviy bog‘langan. Grammatik me’yorlarni yaxshi bilish fikrni yuqori saviyada shakllantirishga yordam beradi. Nutqda grammatik shakllarning ma’no va tuzilishiga befarq qarash, vaziyatga mos tushmaydigan so‘zlarni sintagmatik munosabatga kiritish, gaplarni o‘rinsiz takrorlash aytilayotgan fikrni xiralashtiradi. To‘g‘ri nutqqa qo‘yiladigan talablardan biri uning grammatik jihatdan to‘g‘ri shakllantirilishidir. Shuning uchun to‘g‘ri nutq tuzishda leksik vositalar bilan bir qatorda grammatik ko‘rsatgichlarga ham etarli e’tibor qilish muhim ahamiyatga ega. Jumladan, qaratqich kelishigi qo‘shimchasi -ning shaklini belgili va belgisiz qo‘llash bilan bog‘liq

muammolar bor. qaratqich kelishigi qo‘shimchasini tushirib qoldirganda, gapning ma‘nosi, mazmuniga zarar etmasa, nutqqa ixchamlik, engillik beradi: Sharq yulduzi, xalq ijodi, til oldi, til orqa va h.k. Ba‘zi hollarda qaratqich kelishigi qo‘shimchasining tushirib qoldirilishi, axborotni aloqa jarayonini og‘irlashtiradi, o‘quvchi fikrini chalg‘itadi: Askar otasi deb yozganda, matnni o‘qib chiqmasdan turib, gap kim haqida borayotganligini bilib bo‘lmaydi: askarning otasi haqidami yoki askar bironing otasimi? Demak, to‘g‘ri nutq tuzishda har bir grammatik shaklning o‘ziga xos belgisi va mazmuni hisobga olinadi.

Taniqli so‘z san‘atkori A.Qahhor o‘zining “San‘atkor” hikoyasida ham qaratqich va tushum kelishiklarini farqlamay ishlatadiganlar uchrashini qattiq tanqid ostiga olgan edi: Pojarno‘y “gugurtni erga tashlamang”, - dedi. Rejissyorimiz esa “gugurtning erga tashlamang”, dedi. qanday chiroylik!

To‘g‘ri nutq tuzishda sintaktik me‘yorlarga ahamiyat berish: gapda mantiqiy bog‘lanishlarga, jummalarni ortiqcha cho‘zib yubormaslikka ega-kesim mosligi hamda ikkinchi darajali bo‘laklarning bog‘lanishiga diqqat qilish ham talab etiladi.

Xulosa shuki, tildagi leksik, frazeologik va grammatik vositalardan o‘rinli va maqsadga muvofiq tarzda foydalanib to‘g‘ri nutq tuzish har bir madaniyatli kishining, ayniqsa notiqning muqaddas burchidir.

Nutqning aniqligi.

Aniqlik – bu aytilayotgan so‘z yoki iboraning o‘zi ifodalayotgan voqelikka mutlaqo mos va muvofiq kelishidir. Aniqlik madaniy nutqning asosiy beligilaridan biri bo‘lib, nutqiy to‘g‘rilik bilan chambarchas bog‘liqdir. Nutqiy to‘g‘rilik bo‘yicha yuqorida bayon qilingan barcha fikrlar nutq aniqligiga ham aloqador. Nutq aniqligi lug‘aviy va grammatik vositalarning to‘g‘ri aytilishi va yozilishi orqali ro‘yobga chiqadi. Nutqiy aniqlik deyilganda, tabiat va jamiyatdagi narsa va hodisalar bilan ularning aloqa jarayonidagi atamasi bo‘lgan material o‘rtasidagi mutanosiblik tushuniladi. YAxshi nutqning kommunikativ sifati bo‘lgan aniqlikni “nutq-voqelik”, “nutq- tafakkur” munosabati asosida belgilash mumkin.

Nutq aniq bo‘lishi uchun, eng avvalo, so‘zlar o‘zi ifodalab kelgan denotati ma‘nosini to‘la aks ettirishi kerak. Agar so‘zning denotati haqida to‘g‘ri ma‘no yoki tasavvur bo‘lmasa, bunday nutq aniq bo‘lmaydi. Xuddi shu o‘rinda to‘g‘ri nutq va aniq nutq o‘zaro farqlanadi. To‘g‘ri nutq bu ”nutq-til” munosabati asosida qurilib, asosan, lingvistik faktlarga suyanib aniq nutq “nutq – borliq – voqelik” munosabati asosiga qurilgan bo‘lib, haqiqatni fahmlash va bilishga qaratilgan bo‘ladi. Tafakkur qilish, bilish nutq shaklida ro‘yobga chiqadi. Shu sababli aytilayotgan fikr tinglovchilar tomonidan qabul qilinsa, tushunilsa bunday nutq aniq bo‘lib o‘z maqsadiga erishgan bo‘ladi. Shuning uchun so‘zlovchi nima yoki kim haqida gapirayotganligini har tomonlama chuqur tushungan bo‘lishi kerak. Aks holda nutq aniq bo‘lmaydi. Fikr tinglovchiga to‘liq borib etmaydi.

Fikriy noaniqliklar quyidagi hollarda uchraydi.

1. So‘z ma‘nosiga etarli e‘tibor bermaslik natijasida. Masalan: *Elliginchi yillarga kelib turmush ham, xalq maorifi ham o‘z izmiga tushib ketdi.* Bu matnda izmiga so‘zi o‘rnida iziga so‘zini qo‘llash kerak edi.

2. Paronimlar ma‘nosini bilmaslik natijasida: *U singlisini judo sevar edi.* Judo emas juda. “Sutxo‘rning o‘limi” asarini o‘qidi emas, “Sudxo‘rning o‘limi” asarini o‘qidi kabi.

3. Mantiqiy jihatdan voqelikka zid bo‘lgan tushuncha ifodalovchi so‘zlarni yonma-yon ishlatish natijasida: *Pudratchi yil bo‘yi g‘o‘zasiga ishlov berdi.* G‘o‘zaga yil bo‘yi ishlov berilmaydi.

4. Nutqda biror soʻzni oʻz oʻrniga qoʻyib gap tuzolmaslik hamda soʻz tartibining buzib ishlatilishi ham jumlaning maʼnosiga putur etkazadi. Masalan: *Yaqindagina nashriyotdan chiqqan adibimizning yangi asarlar toʻplami keng jamoatchilikka manzur boʻldi.* (Yaqinda nashriyotdan adib chiqqanmi yoki kitob chiqqanmi?). *Ariq boʻyidagi tut daraxtiga bogʻlangan raisning oti kishnadi.* (Tut daraxtiga rais bogʻlanganmi yoki ot?) Yuqoridagi gaplarda adibimizning, raisning soʻzlari birinchi oʻringa chiqarilsa, nutq tushunarli boʻlar edi.

5. Soʻzning nooʻrin tanlanishi natijasida: Rejissyor bir qator umidli sahna ustalarni kashf etdi. Sahna ustalari kashf etilmaydi. Balki tanlanadi yoki tarbiyalanadi.

6. Bir sinonimik qatorni tashkil qilgan soʻzlarning barchasi ham boshqa soʻzlar bilan sintagmatik munosabat tashkil qilolmaydi. Masalan, ulugʻ, buyuk, katta sinonimik qatoridan buyuk soʻzi togʻ soʻzi bilan ulkan soʻzi bilan sintagmatik munosabatga kirishmaydi. Bunday soʻzlarni zoʻrma-zoʻraki biriktirish nutqni buzadi: *Togʻlarning buyukligi koʻrinardi uzoqdan* (Mirmuhsin “Qadrondar”) Buyuklikni (Mavhum maʼnoli otni) koʻrinadi deyish nooʻrindir. Nutqiy aniqlik vazifaviy uslublar doirasida ham oʻziga xos xususiyatlarga ega. Jumladan, kun, ayyom sinonimik qatoridan ayyom kitobiydir: Ulugʻ ayyom, bahor ayyomi kabi. Bunday qoʻllanishlarda kun soʻzini ishlatib boʻlmaganidek, kechagi kun yaxshi oʻtdi, gapida kun soʻzi oʻrnida ayyom soʻzini ishlatib boʻlmaydi. Yana chogʻishtiring: ustoz, ustod soʻz variantlaridan ustod soʻzi oʻzining tantanavorligi bilan nutqda ajralib turadi va h.k.

Ilmiy uslubdagi nutqning bosh mezonini terminlarning aniq bir maʼnoga ega boʻlishidir. Bu jihatdan qaraganda, tilshunoslik terminlari orasidagi har xillik salbiy hodisadir: feʼl darajalari – feʼl nisbatlari; bosh daraja – aniq daraja; taqlid soʻzlar – mimemalar kabi.

Nutqda ixchamlikka, aniqlikka intilish hayotiy zarurat hisoblanib, u, odatda, ogʻzaki nutqda koʻproq uchraydi. Yozma nutqda turli sarlavhalar xalq maqollari ixcham shaklda boʻladi. Tobutdan chiqqan tovush – Tobutdan tovush; Oltin vodiya esgan shabadalar – Oltin vodiya shabadalar; Doʻstimdan kelgan xat – Doʻstimdan xat; Onamga yozilgan xat – Onamga xat; Yaxshidan ot qolur, yomondan dod qolur – Yaxshidan ot - yomondan dod kabi. Bunday qoʻllanishlar tilning ixchamlikka intilish qonuniyatini oʻzida aks ettiradi, shu sababli ular adabiy nutq ehtiyoji hisoblanadi. Demak, nutq ixchamligi deganda, nutqda soʻzlarni kam miqdorda qoʻllagan holda uning mazmundorligini kuchaytirish tushuniladi.

Koʻpsoʻzlilik nutqning mazmuniga, chiroyli boʻlishiga xalaqit beradi. Jumlamani qisqa va toʻgʻri tuzish nutq aniqligini taʼminlaydi.

Nutqning aniqligi uning mantiqiyliigi bilan bevosita bogʻlangan boʻlib, aniq nutq mantiqli nutqni yuzaga keltiradi.

Nutqning mantiqiyliigi. Oʻzaro mantiqiy bogʻliqlik inson faoliyatining barcha sohalari qatori fikr almashish quroli boʻlgan til va nutq hodisalariga koʻproq taalluqlidir. Tildagi leksik, frazeologik va grammatik birliklar ham oʻzaro mantiqan bogʻliqdir. Yaxlit bir tizim (sistema)ga birlashib, fikrlar rivoji izchil boʻlgan, leksik va grammatik shakllar aniq hamda maqsadga muvofiq ishlatilgan nutq mantiqiydir.

Mantiqiylik, eng avvalo, nutqning tafakkur bilan aloqasiga asoslanadi. Notoʻgʻri tuzilgan nutq hech qachon mantiqiy boʻlmaydi. Mantiqiy nutq nafaqat soʻzlarning maʼnosiga asoslanadi, balki ularning sintagmatik bogʻlanishi bilan ham yuzaga keladi.

Mantiqiy nutq tushunchasi keng qamrovlidir. U gap, abzas, butun bir asarga taalluqli boʻlishi mumkin. Nutqda mantiqiylikka erishish uchun matndagi fikrlar bir-biriga qarama-qarshi boʻlmasligi lozim. Nutq boshida aytilgan fikr uning oxirida yakunlangandagina mantiqiy nutq hosil boʻladi.

Yuqorida qayd qilinganidek, mantiqiylik, eng avvalo, soʻzlar ifodalagan tushunchaning denotatiga mos kelishi bilan belgilanadi. Denotatga, voqelikka mos kelmagan nutq mantiqsiz boʻladi: Koʻz yoshin seli-la oʻstirardi don. (Gʻayratiy) Gapdagi don soʻzi oʻrinda ekin soʻzini ishlatish lozim. Yana chogʻishtiring: *Men ana shu “kosiblar” orasidan tarbiyachilik kasbini tanlab oldim.* (“Oʻqituvchilar gazetasi” 20.12.1986). Kosib va kasb soʻzlari turli denotatlarni ifodalaydi.

Nutq mantigʻining buzilishiga iboralarning tuzilishi va maʼnosiga eʼtibor bermaslik ham sabab boʻladi: qalandarov jahli chiqib, Saidani kabinetiga chaqirib tuzladi.

Nutqda ayrim soʻzlarning tushirilib qoldirilishi uning mantigʻiga salbiy taʼsir qiladi: - *Yur, joʻ rajon, ikkovimiz bir portretga tushaylik.* (Oʻ.Usmonov) Portretga tushib boʻlmaydi. Portret uchun rasmga tushish mumkin. *Qiz onasini samolyotdan kutib olishga chiqadi. U oq koʻylakda boʻladi.* (Kim oq koʻylakda boʻladi? Onasimi yoki qizi).

Nutqiy mantiq talabiga koʻra gapdagi soʻzlar orasida ham izchillik boʻlishi talab qilinadi. Bu izchillikning yoʻqolishi bilan mantiqiylik buziladi: *Yaqinroq kelganimizda “Xush kelibsizlar!” degan yozuv uzoqdan koʻzga tashlanardi.* (“Mushtum” 10.87)

Orfografiya (toʻgʻri yozuv) va orfoepiya (toʻgʻri talaffuz) nutq mantiqiylikini taʼminlashga xizmat qiladi. “Korrektor daftari” dan olingan quyidagi misollarda ularning nechogʻlik ahamiyatli ekanligini yaqqol koʻrish mumkin: *Savol uylantirib qoʻydi. Ot oʻchirish komandasi. Tarigʻ oʻqituvchisi. Bu yerda tuturugʻ sotiladi. Xaridorga kulaylik* (“Oʻzbekiston adabiyoti va sanʼati”) Nutq madaniyatining yuksalishida tinish belgilarining ham oʻziga xos oʻrni bor. Tinish belgilari yozma nutqni toʻgʻri, ifodali, mantiqiy bayon qilishda, gap qismlarining oʻzaro mantiqiy grammatik munosabatlarini aniq belgilashda muhim omil hisoblanadi.

Punktuatsiya bir tomondan yozuvchiga oʻz yozma nutqini toʻgʻri va taʼsirchan bayon etish imkoniyatini bersa, ikkinchi tomondan, oʻquvchiga muayyan matndagi fikrni yozuvchi bayon etganidek, tushuna olish imkonini beradi. Boshqacha aytganda, ular yozma matndagi mazmuni oydinlashtiradi. Masalan: U gapga usta, ota, chiroyli gapirdi. (Ota undalma boʻlib, gap oʻrtasida kelgan va ikki tomondan vergul bilan ajratilgan). Bunda soʻzlovchining nutqi otaga qaratilgan. Maqsad aytilayotgan fikrga otaning diqqatini jalb qilish. U gapga usta, ota chiroyli gapirdi (ota soʻzi ikkinchi gapning egasi; vergul esa sodda gaplarni ajratish uchun qoʻllangan). Bunda aytilayotgan nutq mazmuni tamoman oʻzgardi. Yana chogʻishtiring: *Pagonini yulib, elkasidan otdim.* Bu gap tarkibidagi vergul olib tashlansa, uning mazmuni ham oʻzgaradi.

Koʻrinadiki, yozma nutqda tinish belgilarining toʻgʻri ishlatilishi mantiqli nutq tuzishda orfografiya singari ahamiyatlidir.

Voqelik va fikrni toʻgʻri, qiyinchiliksiz anglash gapda soʻz birikmalarini toʻgʻri qoʻllash, sodda, qoʻshma va murakkab jummalarni aniq tuzish orqali roʻyobga chiqadi.

Nutqda barcha soʻzlar ham oʻzaro mantiqiy munosabatga kirishib soʻz birikmasi hosil qila olmaydi. Bunday soʻzlarni zoʻrma-zoʻraki bogʻlab gap tuzish mantiqsizlikka olib keladi: *Saida xotin-qizlarga boy-feodallarning munosabatini tanqid qildi.* (“Oʻqituvchilar gazetasi” 20.12.86) Bu gap Saida xotin-kizlarga boy-feodallarcha munosabatni tanqid qildi, deyilsa, toʻgʻri boʻlar edi.

Ayrim nutqiy parchalarda “atrofqa tikildi” birikmasi koʻp uchraydi. Bu nutq qurilishi xato. Chunki atrofqa tikilib boʻlmaydi, qarash mumkin. Tikilmoq soʻzida qatʼiy bir yoʻnalish bor, atrof esa koʻp yoʻnalishdir. Nutqda uyushiq boʻlaklarni qatorlashtirishdan oldin shu

bo‘lak boshqa bo‘laklar bilan mantiqan bog‘lana olishini o‘ylab ko‘rishga ham to‘g‘ri keladi: Adib katta badiiy asarlar, she‘rlar yozdi, gapida she‘rlar so‘zi o‘rinsiz qo‘llangan. Chunki she‘rlar badiiy asarning bir turidir.

Fikran bir-birini taqozo etmaydigan so‘zlar o‘zaro qator qo‘yilib uyushiq bo‘lakli gaplar hosil qilish nutq mantig‘ini buzadi. Masalan: Yangi qurilayotgan korxonalar, binolar, uy-joylar, ko‘chalar ham ko‘kalamzor boqqa aylantirilmogda. (I.Rahim) Bu gapda binolar va uy-joylar so‘zlarini bir qatorga qo‘yish kerak emas.

Mantiqli nutq tuzishning asosiy shartlaridan biri gapda so‘zlar tartibiga e‘tibor berishdir. O‘zbek adabiy tilida gap qurilishining sintaktik me‘yori ega-to‘ldiruvchi-hol-kesim shaklidir. Nutqda bu gap bo‘laklarining o‘rmini biror bir sababsiz o‘zgartib qo‘llash fikr mazmunii to‘g‘ri anglashga xalaqit beradi. quyidagi misollarga diqqat qiling: Astoydil jamoa xo‘jaligi a‘zolari mehnat qildilar. Texnika-chinakam dehqonning do‘sti. Ayrim hollarda gapda so‘zlar tartibini o‘zgartirish ma‘noni tamoman buzadi: *Doktor kasal kutdi – Kasal doktor kutdi. Ishlayotgan chaqqon qiz – Chaqqon ishlayotgan qiz* kabi.

Nutqda qo‘shma gaplar tarkibidagi ayrim sodda gaplarning o‘rmini o‘zgartirib qo‘llash mantiqsizlikni yuzaga keltiradi: Muzlar erib, havo isidi. Bu gap mantiqan noto‘g‘ri. Chunki avval havo isiydi, so‘ng muz eriydi. Bunday nuqsonlarni qo‘shma gaplarning tarkibidagi sodda gaplar o‘rtasidagi mantiqiy aloqa uzilgan hollarida ham uchratish mumkin: Ilg‘or terimchilar har kuni 150-160 kilogramga etkazib terayotganlari holda, shirkat xo‘jaligida hozir ham butun kuch terimga safarbar qilingan emas. Bu gapda mantiqiy izchillik yo‘q.

Nutqiy matnning yuzaga kelishida yozma matndagi abzaslar muhim rol o‘ynaydi.

Abzas matnda tugal ma‘no mazmunni ifodalab, bir xat boshidan ikkinchi xat boshigacha bo‘lgan oraliqdagi mantiqiy nutq birligidir. Har bir yangi abzas kitobxon diqqatini yangi fikrga, yangi tasvirga jalb qilish vazifasini bajaradi. Matnni tegishli abzaslarga ajrata bilmaslik nutqning mantiqli bo‘lishini susaytiradi. Fikrni tegishli abzaslarga bo‘lib berish ayniqsa ilmiy uslubdagi nutq uchun muhimdir. Mantiqiylik turli vazifaviy uslublarda o‘ziga xos xususiyatlarga ham ega. Jumladan, ilmiy uslubdagi nutq yaxlit bir tuzilishni, butunlikni tashkil qiladi. Bunda isbot qilinishi lozim bo‘lgan narsa yoki hodisa kirish, ya‘ni masalaning qo‘yilishi, asosiy qism, ya‘ni isbot hamda xulosadan iborat bo‘lib, bir mantiqiy fikr butunligi asosida yuzaga keladi.

Badiiy uslubdagi nutq mantiqiyliги biroz boshqacha xarakterga ega. Badiiy asarlarda har bir voqea yoki hodisa tasviri alohida mantiqiy bog‘lanishlarga ega bo‘ladi. Shunga qaramay, asar oxirida bir necha mantiqiy butunliklar birlashib bir murakkab mantiqiy tushunchani hosil qiladi.

Badiiy adabiyotda sifat o‘zgarishining yuz berishi, eng avvalo, tilda ixchamlik, mantiqiylik, ravonlikka erishish bilan o‘lchanadi. Buyuk so‘z san‘atkorlari har doim o‘z asarlari sifatini yaxshilash uchun uning tili ustida qayta-qayta ishlaganlar. Chunki topib aytilgan birgina so‘z tasvirini yorqinlashtirib, unga jon kiritadi. Bu haqda A. Qodiriy shunday yozadi: “So‘z so‘ylashda va ulardan jumla tuzishda uzoq andisha kerak... fikrning ifodasi xizmatiga yaramagan so‘z va jumlalarga yozuvda aslo o‘rin berilmasligi lozim”. Yozuvchi o‘zining bu fikriga umr bo‘yi qat‘iy amal qilgan. Masalan, “O‘tgan kunlar” romanining birinchi nashrida Otabek “Og‘ir tabiatlik, ulug‘ gavdalik, ko‘rkam oq yuzlik, kelishgan qora ko‘zlik, o‘siq qora qoshlik va endigina murti chiqa boshlagan bir yigit edi”, - deb ta‘riflanadi. Ikkinchi nashrida esa muallif bosh qahramon qiyofasini ozgina bo‘lsa ham, “buzib turuvchi” so‘zlarni chiqarib tashlaydi. Darhaqiqat, “kelishgan ko‘zga” o‘siq qora qoshini qo‘yish

mantiqan to'g'ri bo'lmaydi, chunki bu iboraning zamirida qandaydir bir salbiy ma'no ham yotadi. Shuning uchun ham "kelishgan qora ko'zga mutanosib qora qosh"ni tanlaydi. "Ko'rkam oq yuzli" birikmasi, "ko'rkam va oq" bog'lanmasi bilan almashtiriladi. Agar birinchi nashrda "ko'rkam" so'zi "oq" qa nisbatan qo'llanib, ma'nosi zaiflashib qolganday tuyulsa, keyingi nashrda "va" bog'lovchisini qo'llash bilan har ikkala so'z yuzga nisbat berilib, qahramon tashqi qiyofasining yana bir qirrasini ochadi. Shuningdek, "Murti chiqa boshlagan" birikmasi o'rnida "endigina murti sabz urgan" birikmasini qo'llab obraz qiyofasiga ko'tarinkilik baxsh etadi.

Bunday misollarni A.Qahhor, Oybek, S. Ahmad va boshqa yozuvchilar asarlarida ham ko'rish mumkin. Badiiy adabiyotda, umuman, istalgan bir nutqda mantiqsizlik oqibatlarini yozuvchi A. Qahhor "Adabiyot muallimi" hikoyasidagi bosh qahramon Boqijon Baqoevning nutqi orqali qattiq tanqid ostiga olgan edi: "Chexovmi? Himm... Burjuaziya realizmi to'g'risida so'zlaganda, eng avvalo, uning obyektiga diqqat qilish kerak. Burjuaziya realistlari tushungan, ular aks ettirgan obyektiv voqelikni anglash lozim bo'ladi. Turgan gapki, Chexovning ijodi boshdan oyoq, butun mohiyati bilan ilk burjuaziya realizmi, ya'ni... Himm. Mukarram, tovuqqa moyak qo'ydingmi? qo'yish kerak, bo'lmasa daydi bo'lib ketadi... Tavba, tovuqdan axmoq jonivor yo'q - moyak qo'ysang tug'adi! Nima uchun moyak qo'ysang tug'adi? Xo'roz nima uchun saharda qichqiradi? Ajoyib psixologiya! Biologiya o'qiysizlarmi?" Keltirilgan parchadagi nutqiy qarama-qarshilik mantiqsizlikni paydo qilgan. Bunday mantiqsiz nutq "nafis adabiyot muallimi"ning obrazini kitobxon ko'zi o'ngida yaqqol gavdalanitiruvchi uslubiy vazifa ham bajargan. Umuman olganda, mantiqan to'g'ri tuzilgan nutq ommabop va ta'sirchan, sermazmun va ifodali bo'lishi bilan ajralib turadi.

Nutqning tozaligi.

Nutqning tozaligi masalasi yirik so'z san'atkorlari, olimlar va notiq'larni uzoq davrlardan buyon qiziqtirib kelmoqda.

Toza nutq - bu tilning barcha yaruslari bo'yicha adabiy til me'yorlariga mos va xos holda fikr ifodalashdir.

Madaniy nutqning tozaligi fonetik -orfoepik jihatdan so'z va qo'shimchalarning to'g'ri talaffuzi bilan belgilanadi.

Leksik - grammatik tomondan esa shevaga xos so'z va shakllarning ishlatilmasligi, vulgarizm, jargon, argo va turli xil "bekorchi" so'zlarning qo'llanmasligi bilan xarakterlanadi.

Yuqorida qayd qilinganidek, nutqning tozaligini tilning sofliqini buzuvchi nome'yoriy faktorlardan biri so'z va qo'shimchalarning mahalliyashtirib talaffuz qilishdir. Masalan: Iltipot (iltifot), parzan (farzand), apandi (afandi), insop (insof), keloppan (kelyapman), bordiz (bordingiz), qo'shniyiz (qo'shningiz) kabi. Ayniqsa talaffuzda "h" va "x" tovushlarining to'g'ri aytilmasligi fikr ma'nosini tamoman o'zgartirib yuboradi. Shoir H.Olimjonning jizibador:

Va ko'rdikim ajoyib bir hol,

Zaynab turar qayg'uli va lol.

Misradagi "hol" so'zi "xol" deb talaffuz qilsa, Zaynabning ahvoli emas, uning yuzidagi xoli to'g'risida gap borayotgan bo'lib chiqadi va ma'no buziladi.

O'zbek tili ko'p shevalidir. Har bir shevaga xos lug'aviy va grammatik shakllar mavjud bo'lib, ular adabiy til me'yori doirasiga kirmaydi. Faqat so'zlashuv va badiiy nutq uslublarida ishlatiladi.

Shevaviy soʻz va grammatik shakllar badiiy adabiyotda tasviriy vosita-mahalliy kolorit yaratish, qahramonlar nutqini individuallashtirish vazifasini bajaradi. Shu bilan bir qatorda adabiy tilning shevalar hisobidan boyib borishiga taʼsir koʻrsatadi. Ammo shevaga xos unsurlarni ommaviy nutqlarda, oʻquv va oʻqitish jarayonida, radio va televizor eshittirishlarida qoʻllash man etiladi. Bunga asosiy sabab sheva soʻzlarining maʼnosi maʼlum territoriya vakillarigagina tushunarli boʻlib, ommafahm emasligidir. Chogʻishtiring: buvi bir shevada ona, boshqasida onasining onasi maʼnosida.

Dodlama, dodlama dod sasi galdi,
Qarshining choʻlidan yor sasi galdi
Oʻlkasidan oʻlkaya el kabi yursam,
Gunlarning birida yor yuzin goʻrsam.

Yuqoridagi parcha “qullar” romanining bosh qahramoni Rahimdod – Nekqadam nutqidan olingan boʻlib, uning oʻzbek tili oʻgʻuz shevasi vakili ekanligini koʻrsatib turibdi. Bu oʻrinda dialektizmlar oʻzini oqlaydi. Ammo keyingi davrlarda eʼtiborsizlik, masʼuliyatsizlik, soxta gapirishga urinish oqibatida ayrim yoshlarimiz nutqi gʻayritabiiylashib bormoqda. Masalan, Toshkentga oʻqishga yoki ishga kelgan baʼzi yoshlarning Toshkent shevasida gapirishlariga duch kelamiz:

- Toshkentda oʻqiysizmi? - soʻraymiz poytaxtlik emasligi shundoqqina bilinib turgan yigitchadan.

- Ha, oʻqivopman, - deydi yigitcha gap bergisi kelmay.

- Nechanchi kursda?

- Birinchi kursda-de!..

Shoʻrlik yigit qanchalik chiranmasin, gaplari soxta, notabiiy chiqaveradi, deb toʻgʻri qayd qiladi tadqiqotchi olim Siddiq Moʻmin “Soʻzlashish sanʼati” kitobida. Nutq tozaligiga putur etkazuvchi lugʻaviy birliklardan biri jargon va argolardir. Jargon va argolar tildagi soʻzlarning tovush tomonini oʻzgartirish, buzib qoʻllash, boshqa tillardan soʻz oʻzlashtirish va tildagi mavjud soʻzlarga maxsus maʼno berish yoʻli bilan hosil qilinadi. Bunday soʻzlar ruhoniylar, savdogarlar, oʻgʻri va firibgarlar nutqiga xos boʻlib, maxfiylik bilan xarakterlanadi. Badiiy adabiyotda bu tiplarning obrazini yaratishda ayrim jargon va argolardan foydalaniladi. Jargon va argolar tilni bulgʻaydi. Madaniy nutqning tozaligi va sofligiga putur etkazadi.

Keyingi paytlarda talabalar hamda ayrim yoshlar nutqida uchrayotgan “dum”, “hachcha”, “mejdunarodnoʻy”, “lakomativ”, “nishtyak” kabi maʼnosi faqat ularning oʻzlarigagina tushunarli soʻzlarni ijobiy baholab boʻlmaydi. Nutq tozaligiga salbiy taʼsir koʻrsatadigan til birliklaridan biri vulgarizmlar hisoblanadi. Vulgarizmlardan badiiy adabiyotda ayrim qahramonlarning dagʻalligini, madaniyatsizligini koʻrsatish uchun foydalaniladi. Ammo bunday soʻzlar madaniy kishilar nutqida ishlatilmaydi. Nutqiy tozalikka rioya qilmaslik uning taʼsir kuchini pasaytiradi:

- Hozirgi yoshlarning beti yoʻq,- dedi oʻrta yoshlardagi bir kishi avtobusda oʻtirib ketayotgan oʻsmirga ishora qilib.

- Togʻangga joy bersang, oʻlasanmi? Holbuki, shu gap “Uka, togʻangizga joy bersangiz yaxshi boʻlar edi” shaklida, iltimos ohangida aytilsa, uning taʼsir kuchi nihoyatda ortar edi.

Nutqda hali ona tilimizga singib ketmagan chet tillardan oʻrinsiz olib ishlatiladigan ajnabiy (varvarizm) soʻz va iboralar ham madaniy nutq tozaligini buzadi. Varvarizmlardan, odatda, oʻzga erga xos rasm-odatlarini tasvirlashda, baʼzan chet el madaniyati oldida sajda

qiluvchi personajlarning nutqini individuallashtirishda foydalanish mumkin. Ammo ayrim notiqalar o'z nutqlariga e'tibor bermay, pala-partishlik bilan hali tilimizga kirib, o'zlashmagan "zayavleniya yozdi", "boshliq zaynit", "organizovat qil", "dokument topshirdi", "ekzamen sessiyasi boshlandi" kabi qoliplarda gapiraveradilar. Bu hol tilimizning hozirgi taraqqiyotiga salbiy ta'sir qilib, uni buzadi. Xalq o'rtasida olib borilayotgan ma'naviy-ma'rifiy ishlariga to'siq bo'ladi. H. Ahmedova "Buvi" hikoyasida ayrim varvarizm (ajnabiy) so'zlarning noo'rin va nomaqbul shaklda ishlatilayotganligini qattiq tanqid qiladi: "Keksaygandan keyin odam arazchi, injiq bo'lib qolar ekan. Bolalari dasturxon ustidan ominsiz turib ketishsa, kampirning achchig'i chiqadi va og'ir "uf" tortadi. Bu uyda hech kimning ismi to'liq aytilmaydi. Santa, Rajda, Maman, Kampirsho, Baaba, Babul kabi nomlar bilan chaqirishaveradi. Lekin har gal nabiralari "Baaba" deb chaqirganda, beixtiyor lablari titrab, achchiqlanaveradi.

- Ena degil, uyingga bug'doy to'lgur yoki achade, katta oyi de, babang nimasi, nima, men senga kuchukmanmi?... Xudo ko'rsatmasin, vaqti kelib, omonatimni topshirguday bo'lsam, bularning bittasi "voy mamul", bittasi "voy babul", deb ovoz chiqarisharmikan?"

Xullas, nutqning tozaligi uchun kurash adabiy til madaniyati uchun kurashdir. Nutqning tozaligini asrash, sofligini avaylash, tilimiz boyligini ko'z-ko'z qilish davri mustaqillik bergan ne'matlardan biri ekanligini doimo esda saqlash lozim.

Adabiyotlar:

1. Абдурахмонов Ф. Стилистик нормалар ҳақида//Ўзбек тили ва адабиёти, 1969, № 6, 51-б.
2. Бегматов Э., Бобоева А., Асомиддинова М., Адабий норма ва нутқ маданияти. Т., 1983.
3. Иброҳимов С. Нутқ маданияти ва адабий талаффуз ҳақида Т., 1972.
4. Нутқ маданиятига оид масалалар. (Мақолалар тўплами) Т., 1973.
5. Тожиев Ё., Ҳасанова Н., Тожиматов Х, Йўлдошева О. Ўзбек нутқи маданияти ва услубият асослари. Т., 1994.
6. Шомаксудов А., Расулов И., Қўнғуров Р., Рустамов Х. Ўзбек тили стилистикаси. Т., 1983.
7. Қиличев Э., Қиличев Б. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Ўқув қўлланма. Тошкент, 2006, 114 б.
8. Қўнғуров Р., Каримов С. А., Қурбонов Т. Нутқ маданияти асослари. 1-2-қисм Самарқанд, 1986.
9. Қўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Т., 1992.
10. Қўчқортоев И. Адабий тилнинг стилистик табақаланиши ва нутқ маданияти // Нутқ маданиятига оид масалалар. – Тошкент, 1973, 110-б.

Adabiyotlar:

1. Каримов И.А. "Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида". Т., 2011.
2. Каримов И.А. Асарлар тўплами.1-17 жилдлар. - Тошкент, "Ўзбекистон", 1996-2009

3. Каримов И.А. Асарлар тўплами.1-19 жилдлар. - Тошкент, “Ўзбекистон”, 1996-2011.
4. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият. 2008.
5. Каримов И.А. Баркамол авлод орзуси. Т.: Шарқ, 1999, 148 б.
6. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. – Т.: Ўзбекистон, 1998 й.
7. Каримов И.А. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Т., 1997.
8. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза // Халқ сўзи, 2010 йил 13 ноябрь
9. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза // Халқ сўзи, 2010 йил 13 ноябрь
10. Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш йўлини изчил давом эттириш – таррақиётимизнинг муҳим омилидир. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг қабул қилинганининг 18 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза // Халқ сўзи, 2010 йил 8 декабрь.
11. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида. - Т.: Ўзбекистон. 1998.
12. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. - Т.: Ўзбекистон. 1996.
13. Каримов И.А. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари. Туркистон, 2002 йил 31 август.
14. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент, “Маънавият”, 2008.
15. Ахмедов А.А. Нотиқлик санъати Т., 1967.
16. Бегматов Э. Нотиқнинг нодир бойлиги. Т., 1980.
17. Бегматов Э., Бобоева А., Асомиддинова М., Адабий норма ва нутқ маданияти. Т., 1983.
18. Бегматов Э., Тожиёв Ё. Нутқ маданияти ва стилистика асослари. Программа Т., 1987.
19. Иброҳимов С. Нутқ маданияти ва адабий талаффуз ҳақида Т., 1972.
20. Иномхўжаев С. Ўтмиш Шарқ нотиқлиги Т., 1972.
21. Маҳмудов Н., Шерматов А. Ўзбек нутқи маданияти асослари. Программа Т., 1987.
22. Нутқ маданиятига оид масалалар. (Маволалар тўплами) Т., 1973.
23. Сиддиқ Мўмин. Сўзлашиш санъати. Фарғона, 1997.
24. Тожиёв Ё., Ҳасанова Н., Тожиматов Ҳ. Йўлдошева О. Ўзбек нутқи маданияти ва услубият асослари. Т., 1994.
25. Умуркулов Б. Сўз танлаш санъати. Т., 1985.

26. Шомақсудов А., Расулов И., Қўнғуров Р., Рустамов Ҳ. Ўзбек тили стилистикаси. Т., 1983.
27. Яхшиева Г. Ўзбек тилида фонографик услубий воситалар Т., 1996.
28. Қиличев Э. Ўзбек тилининг практик стилистикаси. Программа. Т., 1985.
29. Қиличев Э. Ўзбек тилининг практик стилистикаси. Ўқув қўлланма. Т., 1985.
30. Қиличев Э. Бадиий тасвирнинг лексик воситалари. Монография. Т., 1982.
31. Қиличев Э. Ўзбек тилининг амалий стилистикаси. Монография. Т., 1992.
32. Қўнғуров Р., Каримов С. А., Қурбонов Т. Нутқ маданияти асослари. 1-2-қисм Самарқанд, 1986.
33. Қўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Т., 1992.
34. “Ўзбек тили ва адабиёти” журнаlining “Нутқ маданияти” рубрикасида нашр қилинган мақолалар.
35. Головин Б.Н. Основы культуры речи. М., 1980.
36. Ефимов А.И. Стилистика русского языка. М., 1986.
37. Основы культуры речи. М., 1984.
38. <http://en.wikipedia.org/wiki/Structuralism>
39. <http://www.brocku.ca/english/courses/4F70/struct.html>

AMALIY MASHG'ULOTLAR UCHUN MATERIALLAR

1-mashg'ulot:

Nutq va uning shakllari (2 soat)

1. Matnni tahlil eting.

Matn

Hamroyev kechki ovqatdan keyin birpas cho'zilmoqchi bo'lgan edi, to'g'ri kelmadi: narigi uy to'polon – bolalar bir-bi-rini yostiqlan urib o'ynayotibdi; soat sakkiz yarimda majlisga borish ham kerak. Kecha Hamdam ota-onalar majlisi bo'lishi to'g'risida maktabidan qog'oz olib kelgan.

Hamroev hech qachon majlisga borgan emas, ammo fursati bo'lganda bir tayyorlanib bormoqchi va bola tarbiyalashni bil-magan yoki bu ishga sovuq qaragan o'qituvchilarni uyaltirmoqchi edi. Bu niyat uning xotini Sobiraxonga juda ma'qul bo'ldi.

– *Gapiring, izza qiling! Bolalar maktabda o'qib qayta bevosh bo'lib ketyapti. Siz uyda yo'q vaqtlarda Hamdamingizning dastidan menga kun yo'q. Ilgarilar urib yengar edim, endi uray desam, qochib tomga chiqib ketadi, tomda turib menga tilini ko'rsatadi (Abdulla Qahhor "Ayb kimda" hikoyasidan parcha)*

2. Nazorat savollari

1. Nutq nima?
2. Nutqning shakllarini sharhlang.
3. Og'zaki nutqni ta'riflang.
4. Yozma nutqni ta'riflang

3. Testlar:

1. Talaffuzning uch usuli qaysilar?

- a) betaraf, kitobiy.
- b) betaraf, so'zlashuv.
- c) betaraf, badiiy, so'zlashuv.
- d) betaraf, kitobiy, so'zlashuv.

2. Nutqda intonatsiya nima uchun kerak?

- a) jonli va ifodali qilishga yordam beradi.
- b) jonli va chiroyli qilishga yordam beradi.
- c) to'g'ri javob yo'q.
- d) barcha javob to'g'ri.

3. Nutq tempini o'zgartirish nimaga bog'liq?

- a) so'zlovchining nutqiga.
- b) so'zlovchining hissiy holatiga.
- c) so'zlovchining holatiga.
- d) tinglovchining holatiga.

4. Serzavq so'zida urg'u qaysi bo'g'inga tushadi?

- a) ser.

- b) zavq.
- c) urg‘u olmaydi.
- d) to‘g‘ri javob yo‘q.

5. Imlo qoidalari qachon qabul qilingan?

- a) 1994-yil.
- b) 1995-yil.
- c) 1996-yil.
- d) 1997-yil.

Adabiyotlar:

1. Абдурахмонов Х., Махмудов Н. Сўз эстетикаси. Т., 1981.
2. Ахмедов А. Нотиқлик санъати. Т., 1967.
3. Бегматов Э. Нотиқнинг нодир бойлиги. Т., 1980.
4. Бегматов Э., Бобоева А., Асомиддинова М. Адабий норма ва нутқ маданияти. Т., 1983.
5. Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва стилистика асослари. Програма. Т., 1987.
6. Головин Б.Н. Основы культуры речи. М., 1980.
7. Ефимов А.И. Стилистика русского языка. М., 1986.
8. Основы культуры речи. М., 1984.

2-mashg‘ulot:

Notiqlik tarixi (2 soat).

Mavzu bo‘yicha topshiriqlar.

1. Matndagi shaxs ma’naviyati va madaniyatining namoyon bo‘lish xususiyatlarini aniqlang.

Matn.

To‘qqizinchi sinf a’lochilaridan, temir-tersakni hammadan ko‘p yig‘ib, oti radiodan aytilgan va maktab ma’muriyatidan rahmatlar eshitgan Zuhra degan qiz yo‘qolib qoldi.

O’sha kasofat shanba kuni maktabdan qaytishda Zuhra kitob-daftarlarini opasi Fotimaga berib, lola tergani qirga chiqqan ekan, qaytib kelmabdi. Uning ota-onasi avvaliga qarg‘ab, keyin yig‘lab butun lolazorni, butun qishloqni taka-taka qildi. Maktab ma’muriyati bulardan ham ko‘proq jon kuydirdi – jamoa ijroqo‘miga aytib butun qishloqni oyoqqa turg‘izdi, tumanga ma’lum qildi, chunki sinfda a’lochi qiz to‘rtta bo‘lsa –Zuhra uning yigirma besh protsentini tashkil qilar edi.

Chol-kampir boshqa xunuk xayollarga bormaslik uchun bir-birini ovutdi: Zuhra qoqvosh, ta’bi nozik, dimog‘dor qiz bo‘lib, maktabdoshlariga qo‘shilmas edi, shahardan lola tergani chiqqan qizlardan birontasi ta’biga yoqib, o’sha bilan o‘ynab ketgan bo‘lsa ajab emas. ("Biron yigit bilan qochib ketmadimikan", degani til bormas edi.) Ko‘ngliga yo‘l berish mumkin bo‘lgan va birdan-bir xayriyatli gumon shu bo‘lib qoldi. Haqiqatan, shanba va yakshanba kunlari shaharlik yoshlar bitta danak topsa shu lolazorga kelib chaqib yer edi. Bularning ichida chiroyligi bor, sho‘xi bor, boyvachcha tabiati bor, bevoshi bor... Buning ustiga Zuhra nihoyatda ko‘zga yaqin, bir qaragan kishi, ko‘zi xira tortib, yana qaragisi kelar, xususan, xonatlas ko‘ylak

kiyib sochini "laylak uya" qilganida maqtoviga "chiroyli" degan soʻz goh kamlik, goh eskilik qilib qolar edi.

Zuhra oʻziga munosib, yaʼni yaxshi oʻqiydigan suxsurdakkina biron yigit bilan ketgan, degan umidda chol bilan kampir bir oz taskin topgan boʻldiyu, lekin Fotima baloga qoldi: "Zuhra lola terгани boraman, desa, bitta oʻzini yuboraverdingmi? Birga borsang oyogʻingga kuydirgi chiqarmidi, muncha noshud-notavon, muncha ham anqov-lakalov boʻlmasang!.." (Nurli choʻqqilar (hikoya). Abdulla Qahhor)

2. Nazorat savollari.

1. Shaxs maʼnaviyati nima?
2. Muloqot madaniyati nima?
3. Maʼnaviyat qanday namoyon boʻladi?
4. Nutqning kishi xulqi bilan aloqadorligi nimalarda koʻrinadi?

Adabiyotlar:

1. Бегматов Э. Нотиқнинг нодир бойлиги. Т., 1980.
2. Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва стилистика асослари. Программа Т., 1987.
3. Иброҳимов С. Нутқ маданияти ва адабий талаффуз ҳақида Т., 1972.
4. Маҳмудов Н., Шерматов А. Ўзбек нутқи маданияти асослари. Программа Т., 1987.
5. Умурқулов Б. Сўз танлаш санъати. Т., 1985.
6. Қиличев Э. Бадиий тасвирнинг лексик воситалари. Монография. Т., 1982.
7. Головин Б.Н. Основы культуры речи. М., 1980.
8. Ефимов А.И. Стилистика русского языка. М., 1986.
9. Основы культуры речи. М., 1984.

3-mashgʻulot:

Adabiy til meʼyori va nutq madaniyati (2 soat).

Mavzu boʻyicha topshiriqlar.

1. Yozma matndagi fikrlar izchilligi va ketma-ketligini tahlil eting.

Matn.

Sanʼatkor, izvoshchini hayron qoldirib, oʻzidan-oʻzi gʻoʻldirab borar edi. Uyda xizmatchi ovqat qilib qoʻygan ekan, sanʼatkorning tomogʻidan hech narsa oʻtmadi – ikki piyola choy ichdi, xolos. Unga turib-turib nashʼa qilar edi: «Ashulani mexaylistik aytar emishman! Tovushim yomon boʻlsa nega plastinkaga oldi? Tanqid deganiga endi bu kishining ham tanqid qilgʻulari kelipti... Amali traktorchi... Obbo!..»

– Oʻqishga bordingizmi? – dedi xizmatchiga, qovogʻini solib.
– Bordim... – Xizmatchi ikki haftadan beri savod maktabida oʻqir edi.
– Xizmatchisi savod maktabida oʻqiyotgan bir kishini traktorchi savodsiz, desa alam qilmaydimi? – dedi sanʼatkor oʻzicha boʻgʻilib, – «labingdan boʻlsa olsam, e, shakarlab», deganim u kishiga yoqmapti, «boʻlsa» emas, «boʻsa» emish! Oʻzi bilmaydiyu, menga oʻrgatganiga kuyaman! Senga oʻxshagan savodsizlar «boʻsa, boʻmasa» deydi. Artist kulturniy odam gapni adabiy qilib aytadi – «boʻlsa, boʻlmasa» deydi. Pojarni «gugurtni yerga tashlamang» dedi, rejissyorimiz esa «gugurtning yerga

tashamang» dedi. Qanday chiroylik! Pojarnimi, pojarningmi? Shoshma, nimauchun pojarni? Pojarni, albatta! Rejissyorimiz juda kulturniy odam. Odam degan mana shunday bo'lsa, urishsa ham xafa bo'lmaydi kishi – ikki gapning birida «ta'bir joyiz ko'rilsa» deb turadi. Bu traktorchi menga shuncha dashnom berib, ko'ngil uchun bir marta «ta'bir joyiz ko'rilsa» demadi.

Xizmatchi daftar-qalam keltirib, san'atkorning oldiga qo'ydi.

– «J»ning kattasi qanday yozilar edi? Domlamiz bir kuni ko'rsatgan edi, esimda qolmapti.

San'atkorning jahli chiqdi:

– Endi «J»ga keldingizmi? Barjom deganda yoziladi.

Kechagi barjom og'zi ochiq qolipti, gazi chiqqandan keyin bir pulga qimmat. Siz ham dunyoga kelib kulturniy bo'lsangiz-chi!.. Burningiz terladi, arting, ta'bir joyiz ko'rilsa!

San'atkor o'rnidan turib yotoqqa kirib ketdi.

– Yotasizmi? – dedi xizmatchi narigi uydan.

– Nima edi?

– «J»ning kattasini ko'rsatib bermadingiz, ertaga domla so'raydigan edilar. Qanaqa yoziladi?

– Kichigini yozib qattiqroq o'qing!

San'atkor yechinib ko'rpaga kirdi. Xizmatchi chiroqni o'chirib chikdi. San'atkor ko'zini yumdi, ko'ziga g'ira-shira qorong'i zaldagi son-sanoqsiz kallalar ko'rindi. Bular ichida eng kattasi traktorchining kallasi, u iljayar edi.

– Afting qursin!- dedi san'atkor va narigi yonboshiga ag'darildi.

Xayal o'tmay uyquga ketib, xurrak otdi. Uning xurragi ham nechukdir adabiyroq edi: «Pluq-qum-prr... pluq-qum-prr...» (Abdulla Qahhor. "San'atkor" hikoyasidan)

2. Nazorat savollari.

1. Yozma matn nima?
2. Fikr izchilligi nima?
3. Fikrning ketma-ketligi nima?
4. Fikrning bog'liqligi?

3. Testlar.

1. Qaysi gapda qaraqich kelishigi qo'shimchasini chiqish kelishigi qo'shimchasi bilan almashtirish mumkin?

- a) maqtanganning uyini ko'r, kerilganning to'yini.
- b) mehmonlarning yoshi ulug'i gapirdi.
- c) institut kutubxonasi birinchi qavatda.
- d) palovning masalig'i tayyorlab qo'yildi.

2. Quyidagi gaplarning qaysi biri uslub jihatidan noto'g'ri shakllangan?

- a) ko'zing og'risa qo'lingni tiy, tishing og'risa tilingni.
- b) Sotiboldining xotini og'rib qoldi.
- c) spid kasalligi bilan kasallanganlar soni ortib bormoqda.
- d) jarohati og'irligidan kasal tinmay ingrar edi.

3. Quyidagi gaplarning qaysi birida bir son noaniklikni ifodalagan?

- a) birdan mehmon kelib qolsa bo‘ladimi?
- b) endi sizlar uchun bir juft qo‘shiq eshittiramiz.
- c) eshonning bir talay qora mollari, qo‘ylari bor edi.
- d) maktab hovlisida sizni bir kishi chaqirdi.

4. Quyidagi gaplarda bir so‘zning qaysi ma’nosi ifodalangan?

Ikkovining niyati bir.

- a) miqdor ma’nosi.
- b) noaniqlik ma’nosi.
- c) teng ma’nosi.
- d) o‘xshash ma’nosi.

5. Quyidagi rang bildirgan so‘zlardan badiiy uslubga tegishlisini belgilang?

- a) ko‘k.
- b) zangor.
- c) moviy.
- d) zangori.

Adabiyotlar:

1. Ахмедов А.А. Нотиқлик санъати Т., 1967.
2. Бегматов Э. Нотиқнинг нодир бойлиги. Т., 1980.
3. Бегматов Э., Бобоева А., Асомиддинова М., Адабий норма ва нутқ маданияти. Т., 1983.
4. Иброҳимов С. Нутқ маданияти ва адабий талаффуз ҳақида Т., 1972.
5. Иномхўжаев С. Ўтмиш Шарқ нотиқлиги Т., 1972.
6. Тожиев Ё., Ҳасанова Н., Тожиматов Ҳ. Ўлдошева О. Ўзбек нутқи маданияти ва услубият асослари. Т., 1994.
7. Головин Б.Н. Основы культуры речи. М., 1980.
8. Ефимов А.И. Стилистика русского языка. М., 1986.
9. Основы культуры речи. М., 1984.

4-mashg‘ulot:

Uslubiy va punktuatsion me‘yor (2 soat).

Mavzu bo‘yicha topshiriqlar.

1. Matnni o‘zgalar fikrini anglash bo‘yicha tahlil eting.

Matn.

Martning oxirgi kunlari. Ko‘k yuzida suzib yurgan bulut parchalari oftobni bir zumda yuz ko‘yga solyapti. Oftob har safar bulut ostiga kirib chiqqanida, bahor kelganidan bexabar hanuz g‘aflatda yotgan o‘t-o‘lanni, qurt-qumursqani uyg‘otgan, avvalgidan ham yorug‘roq, avvalgidan ham issiqroq shu‘la sochayotganday tuyuladi.

Kasalxonaga yaqinda tushgan Mirrahimov, jikkakkina kishi, o‘ziga juda ham katta ko‘k xalatga burkanib, yengchadan boshini chiqarib turgan sichqondek derazadan ko‘chaga qarab o‘tirgan edi, birdan tutaqib ketdi: shunday havo bo‘lsa-yu, oyoq-qo‘li butun odam ko‘chaga chiqolmay, derazadan mo‘ralab o‘tirs!..

Mirrahimov jussasi kichkina bo‘lgani bilan tovushi juda yo‘g‘on va buning ustiga sekin gapirolmas edi. Hamshira yugurib kirdi, Mirrahimovning sog‘lig‘ini, kayfiyatini so‘radi, keyin dardni bardosh yengadi, bu xususda Mastura Alievadan ibrat olish kerak, degan mazmunda shama qildi.

Mastura Alieva sakkiz oydan beri palatasidan chiqmay yotgan og‘ir xasta, uni kasalxonada hamma bilar, ko‘p kishi kirib ko‘rgan ekan. Mirrahimovning odamgarchiligi tutib ketdi:

– Shu sho‘rlik ayolni bir kirib ko‘raylik! Uch kunligi bormi, yo‘qmi... Sob bo‘lgan deyishadi...

– Ha, ancha og‘ir,– dedi hamshira xo‘rsinib,– o‘n yil dard tortish osonmi!

Poygaxdagi karavotda kitob o‘qib yotgan Hoji aka degan xasta yo‘g‘on gavdasiga nomunosib chaqqonlik bilan boshini ko‘tarib, ko‘zidan oynagini oldi.

– O‘n yil? O‘n yildan beri kasal ekanmi?

– Ha, o‘n yil bo‘libdi. Bechora turmush qilganiga bir yil bo‘lar-bo‘lmas shu dardga yo‘liqqan ekan. Tomog‘idan hech narsa o‘tmaydi. Ovqatni qorniga quyishadi... Teshib qo‘yilgan... Ba‘zan o‘zi quyadi, ba‘zan eri.

Hoji akaning ko‘zlari o‘ynab ketdi.

– Eri? Eri bormi?

– Bor. Shu yerda. Besh oydan beri birga!

Hoji aka uzoq angrayib qolganidan keyin:

– O‘n yil kasal boqib, yana kasalxonada ham birgami? – dedi.

– Shuni ayting,– dedi hamshira.– Doktorlarga yalinib-yolvorib palataga karavot qo‘ydirib oldi (Abdulla Qahhor “Ming bir jon” hikoyasidan).

2. Nazorat savollari.

1. Fikr nima?
2. O‘zgalar fikri qanday anglanadi?
3. So‘zlovchi fikrini anglash shartlari nimalar?
4. Tinglash madaniyati nima?

3. Testlar.

1. Quyidagi gapda nozik so‘zining qaysi ma’nosi ifodalangan?

Bu juda nozik ish, ehtiyotkorlik lozim.

- a) mo‘rt.
- b) qaltis.
- c) ingichka.
- d) xipcha.

2. Badiiy uslubga xos gapni belgilangan?

- a) Salom, o‘g‘lim! O‘qishlaring yaxshi ketyaptimi?
- b) Erta tong, Quyosh hali o‘zining zarin nurlarini sochganicha yo‘q.
- c) Seni kim aytadi o‘quvchi deb? Ahvolingga bir qara?!
- d) Kecha Hindiston Bosh vaziri rasmiy tashrif bilan Respublikamizga keldi.

3. Quyidagi gapda yo‘l so‘zining qaysi ma’nosi ifodalangan?

Bu masala qaysi yo‘l bilan yechiladi?

- a) tadbir.
- b) safar.
- c) yo‘nalish.
- d) usul.

4. Quyidagi gap qaysi uslubga xos?

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi 1992-yil 8-dekabrda boshlab amalga kiritilsin?

- a) so'zlashuv uslubiga.
- b) ilmiy uslubga.
- c) rasmiy uslubga.
- d) publitsistik uslubga.

5. Javoblardagi uslubiy jihatdan betaraf hisoblangan so'zni toping?

- a) go'zal.
- b) chiroyli.
- c) ko'rkam.
- d) suluv.

Adabiyotlar:

1. Иномхўжаев С. Ўтмиш Шарқ нотиклиги Т., 1972.
2. Сиддик Мўмин. Сўзлашиш санъати. Фарғона, 1997.
3. Умурқулов Б. Сўз танлаш санъати. Т., 1985.
4. Қиличев Э. Бадиий тасвирнинг лексик воситалари. Монография. Т., 1982.
5. Головин Б.Н. Основы культуры речи. М., 1980.
6. Ефимов А.И. Стилистика русского языка. М., 1986.
7. Основы культуры речи. М., 1984.

5-mashg'ulot:

Matndagi mantiqiy xatoliklar ustida ishlash

(2 soat)

Mavzu bo'yicha topshiriqlar.

1. Matnni tahlil eting.

Matn.

Hoji aka dardga bu qadar bardoshli ayoldan ham ko'ra bunchalik vafodor erni ko'rishga ishtiyoqmand bo'lib qoldi-yu, xalating belbog'ini mahkam bog'lab, shippagini kiydi.

– Qani, yuringlar, tabarruk odamlar ekan, bir ko'rib chiqaylik.

Hamshira Mastura bilan uning eriga xabar bergani ketdi.

Xayal o'tmay, qorni chiqqan Hoji aka oldinda, uzun koridordan o'ninchi palataga tomon yo'l oldik. Palata eshigi oldida bizni hindiga o'xshagan qop-qora, katta-katta ko'zlari yonib turgan bir yigit, aftidan, Masturaning eri kamoli ehtirom bilan kutib oldi va har qaysimizga ayrim minnatdorchilik bildirib, ichkariga yo'lladi. Palataga kirdik. Shu payt oftob yana bulut ostiga kirdi-yu, palatani shom qorong'iligi bosdi. Kattakon derazaning chap tomonidagi karavotdan zaif, yo'q, zaif emas, mayin tovush eshitildi:

– Kelinglar... Rahmat! Odamga odam quvvat bo'ladi, ming rahmat! Akramjon, kursi qo'yib bering...

Oftob yana yorishdi. Masturani baralla ko'rdik... Ko'z o'ngimizda xasta emas, o'lik, haqiqiy o'lik, sap-sariq teriyu suyakdan iborat bo'lgan murda ichiga botib ketgan ko'zlarini katta ochib yotar edi... Tobutda yotgan o'likning qo'limi, oyog'imi biron sabab orqasida bexosdan qimirlab ketsa kishi qay ahvolga tushadi? Uning o'lim

pardasi qoplagan yuzida chaqnab turgan ko'zlarini ko'rgan kishi xuddi shu ahvolga tushar edi.

Boya bizni kutib olgan yigit – Akramjon kursi qo'yib berdi. Mirrahimov ikkovimiz o'tirdik. Hoji aka yo'g'on gavdasi bilan Masturani to'sib tikka turib qoldi. Yonimdagi kursini surib Hojining etagidan tortay desam, qorni silkinyapti... Ajabo, bu odam nega kulayotibdi, deb aftiga qarasam... rangi bo'z bo'lib ketibdi! Uning qo'rqqanini payqab, hamshira darrov yo'l qildi:

– Ie, Hoji aka, sizga dori berish esimdan chiqibdi-ku, yuring! - dedi va Hojini yetaklab chiqib ketdi. Hoji koridorga chiqib yiqilarmikan, deb o'ylagan edim, yo'q, xayriyat, gumburlagan tovush eshitilmadi... (Abdulla Qahhor "Ming bir jon" hikoyasidan).

2. Nazorat savollari.

1. Mantiqiy xato nima?
2. Mantiqiy xatolik qanday ro'y beradi?
3. Mantiqiy xato qanday tuzatiladi?
4. Mantiqiy xatoga yo'l qo'ymaslik shartlari nimalar?

3. Testlar.

1. Sinonim sifatlar berilgan qatorni aniqlang?

- a) cheksiz, behad, bardoshli, benihoya.
- b) chopqir, chapag'on, metin.
- c) uyat, nomus, g'urur, hayo.
- d) sezgir, ziyrak, hushyor, sergak.

2. Paronim so'zlar berilgan qatorni aniqlang?

- a) ahil-ahl, asil-asl, katta-kichik.
- b) adabiy, mangu, adabiy-vaqtincha.
- c) achchiq-shirin, amir-amr, adil-adl.
- d) azim-azm, abzal-afzal, asir-asr.

3. So'zlashuv uslubida qo'llanadigan so'zlar qatorini aniqlang?

- a) bashar, mozor, yaxshi, kasal.
- b) ado etmoq, behuda, yopiq.
- c) rostdan, bo'ldi, mayli.
- d) voqea, barvasta, chiroyli.

4. Tasviriy ifoda berilgan qatorni aniqlang?

- a) shu kuni darsdan keyin sinf majlisi bo'ldi.
- b) bu ish og'ir, nihoyatda og'ir edi.
- c) kerakli toshning og'irligi yo'q.
- d) mo'yqalam sohibalari ko'rgazmada o'z ishlari bilan qatnashdilar.

5. Olmoshlarning qaysi turida kelishik qo'shimchalaridan oldin egalik qo'shimchalari bo'lishi shart?

- a) kishilik olmoshlari.
- b) o'zlik olmoshlari.
- c) ko'rsatish olmoshlari.
- d) belgilash olmoshlari.

Adabiyotlar:

1. Ахмедов А.А. Нотиқлик санъати Т., 1967.
2. Бегматов Э. Нотиқнинг нодир бойлиги. Т., 1980.
3. Бегматов Э., Бобоева А., Асомиддинова М., Адабий норма ва нутқ маданияти. Т., 1983.
4. Иброҳимов С. Нутқ маданияти ва адабий талаффуз ҳақида Т., 1972.
5. Иномхўжаев С. Ўтмиш Шарқ нотиқлиги Т., 1972.
6. Тожиёв Ё., Ҳасанова Н., Тожиматов Ҳ., Йўлдошева О. Ўзбек нутқи маданияти ва услубият асослари. Т., 1994.
7. Умурқулов Б. Сўз танлаш санъати. Т., 1985.
8. Қиличев Э. Бадиий тасвирнинг лексик воситалари. Монография. Т., 1982.
9. Қўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиёв Ё. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Т., 1992.
10. Головин Б.Н. Основы культуры речи. М., 1980.
11. Ефимов А.И. Стилистика русского языка. М., 1986.
12. Основы культуры речи. М., 1984.

6-mashg'ulot:

Fikrni turli nutqiy sharoit va vaziyatga moslab ifodalash.(2 soat).

Mavzu bo'yicha topshiriqlar.

1. Matnni tahlil eting.

Matn.

Erta bahor edi. Hordiq kuni edi. Kech turdim. Hovliga tushsam, havoning avzoyi buzuq. Yuvunib chiqib qaragam, tunuka tom peshidagi tarnov bir tomonga qiyshayib yotibdi. Qishda yoqqan qor zalvoridan qiyshayib qolgan shekilli... Qatiroq shamol bo'lsa, tushib ketadigan...

Yo'lakda yotgan narvonni ko'tarib kelib tomga tiraguncha tinkam quridi, zah tortib, zildek bo'p ketibdi.

Narvon zinasiga oyoq qo'yishim bilan ayvondan onam tushib keldi.

- Nima qilmoqchisan?- dedi ko'zimga termulib.

- Hozir,- dedim beparvo qo'l siltab.- Tarnov qiyshayib qopti.

- Shoshma, bolam, avval choyingni ichib ol...

- Hozir tushaman.

Shunday dedim-u narvonga tirmashdim. Tomga chiqishim bilan pastdan onamning xavotirli xitobi eshitildi:

- Ehtiyot bo'l, tom labiga borma!

- Uyga kirsangiz-chi! – dedim og'rinib.

Tunuka tomni taraqturuq bosib, qiyshaygan tarnov oldiga keldim. Uvallo urinaman, tarnov la'nati o'nglansa qani! Zanglab ketganmi, bo'yo'g'i yopishib qolganmi...

Aksiga olib, yomg'ir shivilay boshladi. Avvaliga tomchilab turdi-da, keyin shiddat bilan yog'ib ketdi. Tom labida o'tirgancha, tarnovini qo'shq'llab surishga urindim. Qilt etmaydi!

Pastdan yana onamning ovozi keldi:

- Menga qara, bolam.

Narvon oldiga qaytib keldim.

- Nima deysiz?

- Jon bolam, mana buni kiyib olgin...

Qarasam, onam bir qo'li bilan narvonni changallaganicha, ikkinchi qo'lidato'n ushlab turibdi. Yupqa ro'moli, nimchasi ho'l bo'lib ketgan...

Xunobim oshdi.

- Hozir tushaman, dedim-ku! Men yosh bolamanmi?

- Shamollab qolasan!

- Obbo! Siz uyga kiravering! Hozir tushaman.

Shunday deb, tag'in tarnov oldiga qaytdim. Jahl bilan tarnovni mushtlay boshladim.

Bir mahal pastdan yana ovoz keldi:

- Ada! Adajon!

- Ha! – dedim battar xunob bo'lib.

- Varragim yirtildi!

Qarasam, yetti yashar o'glim hovli o'rtasida turibdi. Oyog'i ostida yirtilib, qamishlari qovurg'adek turtib chiqqan varrak loyga qo'rishib yotibdi. O'zi ko'ylakchan. Boshyalang.

Yomg'ir ostida diydirab turibdi.

-uyga kir, Farruh!- dedim baqirib.- Uyga kir, shamollab qolasan!

Quloq solsa qani! Goh varragiga, goh menga qaraydi. Kapalagim uchib ketdi! Tomda sirg'alibsirg'alib, narvon tomon yugurdim.

Uch-to'rt pillapoya tushib qaragam, onam hamon narvon oyog'ini changallab turibdi.

Ro'moli jiqqa ho'l bo'lib, sochlariga yopishib qolgan...

Bir qo'li Narvon oyog'ida. Bir qo'lida to'n... (O'.Hoshimov, "Daftar hoshiyasidagi bitiklar" kitobidan).

2. Nazorat savollari.

1. Uslubiy xato nima?

2. Uslubiy xatolik qanday ro'y beradi?

3. Uslubiy xato qanday tuzatiladi?

4. Uslubiy xatoga yo'l qo'ymaslik shartlari nimalar?

5. Uslubiy xatolarning qanday ko'rinishlari bor?

3. Testlar.

1. Kulmoq so'zining salbiy ma'no bo'yog'i qaysi gapda kuchli ifodalangan?

a) Navoiy tabassum qildi.

b) kulgidan o'zini tiya olmadi.

c) Kulimsirab turgan yigit o'sha edi.

d) Tirjayib qaragan kishini tanimadi.

2. - lar qo'shimchasi qaysi gapda kesatiq, kinoya ma'nosini ifodalagan?

a) u qanday azoblarni boshidan kechirmadi.

b) og'a, sog' borsangiz, avval dadamlarga salom ayting (Hamza)

- c) bu yerda bir paytlar xaroba uylar bor edi.
- d) o'zlaridayam qadam ranjida qilibdilar-da.

3. Quyidagi gaplarning qaysi birida tushum kelishigi o'rnida jo'nalish kelishigini qo'llash mumkin?

- a) butun dalani o'quvchilarning shovqini tutib ketdi.
- b) dam oluvchilar tog' havosini maqtab ketishdi.
- c) nima dedingiz? Gapingizni tushunmadim.
- d) shoir yangi yozgan she'rini o'qib berdi.

4. Quyidagi gaplarning qaysi biri uslub jihatidan qo'pol shakllangan?

- a) tug'ishi yaqin bo'g'oz xotinlar ham ishga chiqmaydilar.
- b) o'g'ir tabiatli kishi uzoq yashaydi.
- c) bizning sayohatimiz etti kun davom etishi kerak.
- d) bog'imizda yosh olma ko'chatlari yaxshi ko'kardi.

5. Qaysi qatorda uslubiy betaraf so'zlar berilgan?

- a) so'zladi, turdi, baqirdi.
- b) jamol, yuz, bashara.
- c) so'radi, qalb, chehra.
- d) yurak, yuz, gapirdi.

Adabiyotlar:

1. Ахмедов А.А. Нотиқлик санъати Т., 1967.
2. Бегматов Э. Нотиқнинг нодир бойлиги. Т., 1980.
3. Бегматов Э., Бобоева А., Асомиддинова М., Адабий норма ва нутқ маданияти. Т., 1983.
4. Иброҳимов С. Нутқ маданияти ва адабий талаффуз ҳақида Т., 1972.
5. Умуркулов Б. Сўз танлаш санъати. Т., 1985.
6. Қўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Т., 1992.
7. Головин Б.Н. Основы культуры речи. М., 1980.
8. Ефимов А.И. Стилистика русского языка. М., 1986.
9. Основы культуры речи. М., 1984.

7-mashg'ulot:

Fikrni turli nutq uslublariga moslab ifodalash. (2 soat).

Mavzu bo'yicha topshiriqlar.

1. Matnni tahlil eting.

Matn.

Avvaliga bir-birlarini tanimas edilar. Ularni sevgi degan g'aroyib kuch topishtirdi. Ular ana shu kuch sehriga maftun bo'lib qoldilar.

Ajab, Sevgi hech qachon yolg'iz yurmas ekan. Unga Hijron degan alanga ergashib keldi.

Ular ana shu alanga otashida baravar kuya boshladilar.

Nihoyat, Hijron alangasi so'ndi-yu, sevgi Visol degan entiktiruvchi tyyg'uni yetaklab keldi. Endi ular baxtiyor edilar.

Ajab, Sevgi hech qachon yolg'iz yurmas ekan. Endi I Sinov degan to'siqni yetaklab keldi.

Agar ular Sevgining qo'lidan mahkam tutishganida bu to'siqdan o'tishlari mushkul emasdi. Ammo bunday bo'lmadi. Ular sinov oldida chekindilar.

O'rtada Shubha, Rashk degan sharpalar o'rimalab qoldi. Shunda ular o'zlarini topishtirgan Sevgiga ilk bor ta'na toshi otdilar.

Sevgi shunda ham ularni kechirdi. Sabot, Mehr degan kuchlarga oshno qilishga urindi.

Ammo ular Sabotni ham, Mehrni ham unutdilar. O'zlarini topishtirgan Sevgi degan "yovuz kuch" ga la'nat aytdilar!

Shunda... Ularning qismatiga Xiyonat kirib keldi! Ular Sevgini ayblay-ayblay, oxiri... ajrashdilar...

Qismat chorahasida esa uchta begunoh go'dak chirqillab qoldi. Besh yashar o'g'il, uch yashar qizaloq va... yetim qolgan Sevgi... (O'.Hoshimov, "Daftar hoshiyasidagi bitiklar" kitobidan).

2. Nazorat savollari.

1. Fikr ifodalash nima?

2. Fikr ifodalashning turli nutqiy sharoiti nima?

3. Fikr ifodalashning vaziyatga mosligi nima?

3. Testlar.

1. Qaysi qatorda uslubiy bo'yoqli so'zlar ishlatilgan?

a) ro'mol, tuz, ish.

b) jamol, qalb, chehra.

c) noz, ishva, keldi.

d) tush, til, qalb.

2. Qaysi qatorda so'zlashuv uslubiga xos so'zlar keltirilgan?

a) ketti, so'radi, pichirladi.

b) ming'irladi, vaysadi, botopti.

c) sadoqat, totli, shirin.

d) maysa, barg, sokin.

3. Kitobiy uslubga xos so'zlar qaysi javobda berilgan?

a) ovoz, sas, tovush.

b) gulzor, meva, ezgu.

c) malak, siymo, bashar.

d) inson, koinot, bashar.

4. Qaysi javobdagi so'zlar doimo -lik qo'shimchasi bilan ishlatiladi?

a) taqachilik, pishiqchilik, suvchilik.

b) baliqchilik, suvoqchilik, suvchilik

c) pishiqchilik, sherikchilik, to'qchilik.

d) ijarachilik, to'qchilik, chilangorlik.

5. Qaysi javobda -lar qo'shimcha jamlash ma'nosini ifodalagan?

a) naxshalar gulladi.

b) jiyanlarim o'qimishli.

c) boshlarim og'riyapti.

d) yashnamoqda yangiyo'llar.

Adabiyotlar:

1. Бегматов Э., Бобоева А., Асомиддинова М., Адабий норма ва нутқ маданияти. Т., 1983.
2. Сиддиқ Мўмин. Сўзлашиш санъати. Фарғона, 1997.
3. Тожиёв Ё., Ҳасанова Н., Тожиматов Ҳ, Йўлдошева О. Ўзбек нутқи маданияти ва услубият асослари. Т., 1994.
4. Қиличев Э. Ўзбек тилининг практик стилистикаси. Ўқув қўлланма. Т., 1985.
5. Қиличев Э. Бадиий тасвирнинг лексик воситалари. Монография. Т., 1982.
6. Қўнғуров Р., Каримов С. А., Қурбонов Т. Нутқ маданияти асослари. 1-2-қисм Самарқанд, 1986.
7. Головин Б.Н. Основы культуры речи. М., 1980.
8. Ефимов А.И. Стилистика русского языка. М., 1986.
9. Основы культуры речи. М., 1984.

8-mashg‘ulot:

Fikrni turli sotsial auditoriyaga moslab ifodalash. (2 soat).

Mavzu bo‘yicha topshiriqlar.

1. Matnni tahlil eting.

Matn.

Kecha kolxozda ketmon chopib, biri ikki bo‘lmagan dehqon bugun yer olib, bola-chaqasi bilan gullatib qo‘ysa-yu, qaddini kerib yursa, quvonaman.

Omadini bersin! Bu – bozor iqtisodi!

Kecha zavoddan olgan maoshini qay biriga yetkazishini bilmay rangi sarg‘ayib yurgan injener bugun qo‘shma korxonaga ochsa-yu, nest-nobud bo‘lib yotgan mevalardan sharbat olib boyib ketsa, yana quvonaman.

Qandini ursine! Bu-bozor iqtisodi!

Kecha katalakdek xonaga tiqilib, “eskilik sarqiti” – beshik va sandiq yasagani uchun nalugchidan baloga qolib yurgan hunarmand bugun kattakon sex ochsa-yu, rohatini ko‘rsa, tag‘in bir bor quvonaman.

Baraka topsin! Bu bozor iqtisodi!

Kecha alifni kaltak deymay o‘qituvchisidan dakki eshitgan va oxir-oqibat “xudosizlar jamiyati”da qo‘nim topgan notavon bola bugun “biznesmen”bo‘lsa-yu, xususiy samolyot sotib olsa, hayron qolmayman. Bu ham bozor iqtisodi.

Kecha buyuk ixtirolar qilgan olimning iste‘dodli shogirdi bugun ilmini tashlab, tadbirkorga aylansa-yu, papkasiga “delavoy shartnoma” solib, zipillab yursa, hayron qolmayman. Bu ham bozor iqtisodi!

Kecha yurak qoni bilan doston yozgan shoir bugun o‘sha dostoniga qalam haqi olsa-yu, puli mashinka haqiga yetmasa, hayron qolmayman. Bu ham bozor iqtisodi!

Kecha unvon olish uchun yugura-yugura betob bo‘lib qolgan chalasavod “hofiz” bugun “otarma-otar” yursa-yu, “Yaguar” mashinasida kataysa qilsa, hayron qolmayman. Bu ham bozor iqtisodi!

Kecha bitta rostga bitta yolg'on qo'shmasakuni o'tmagan eshak bozorining daloli bugun "zamonaviy broker"ga aylansa-yu, uch qavatli "dacha" solsa, hayron qolmayman.bu ham bozor iqtisodi!

Ammo kecha alifni kaltak deyolmagan ateist bugun ming kishini to'plab "amri-ma'ruf" qilsa-yu, unga dashnom bergan o'qituvchisi choy tashib yursa, hayratlanmay iloj yo'q!

O'sha o'qituvchi ertasiga maktabni tashlasa-yu, "Ippadrom"ga chiqib sigaret sotsa, hayratlanmay ilojim yo'q!

Kecha buyuk ixtirolar qilgan olim, bugun eng yaxshi shogirdidan ayrilgani uchun ma'yuslanib bekatda tursa-yu, "kontrakt" bilan o'qishga kirgan birinchi kurs talabasi "inomarka"sida unga loy sachratib o'tsa, hayratlanmay ilojim yo'q.

Olim shu ahvolda tramvayga chiqishdan iymanib, uyiga piyoda ketsa, hayratlanmay ilojim yo'q!

Kecha eshak bozorida dallollik qilgan "zamonaviy broker" bugun uch qavatli dachasini "yuvsa-yu", chalasavod "hofiz" bir soat "hangragani" uchun boshidan dasta-dasta "ko'ki" dan sochsalar...

Davraning bir burchida o'tirgan shoir yurak qoni bilan yozgan g'azallari tuproqqa qorishganidan ko'ngli o'ksib izdihomdan bosh egib chiqib ketsa, hayratlanmay ilojim yo'q!

O'sha davraning yana bir burchida xuddi shu "hofiz"ni bir tiyin ta'masiz davolagan do'xtir ham o'tirgan bo'lsa-yu, "otarchi" unga ko'zi tushib "iya, sizam shu yerdamisiz, doxtir?" deb piching qilsa...

Do'xtir esa, "ertadan boshlab o'likdan kafanlik tilaganim bo'lsin!" deb qasam ichsa... Hayratlanmay ilojim yo'q!

Bunaqa bozorga o't tushib, alangasi osmonga chiqsin!! (O'.Hoshimov, "Daftar hoshiyasidagi bitiklar" kitobidan).

2. Nazorat savollari.

1. Fikrni turli nutq uslublariga moslab ifodalash nima?
2. Ilmiy uslubda fikr qanday ifodalanadi?
3. Badiiy uslubda fikr qanday ifodalanadi?
4. Rasmiy uslubda fikr qanday ifodalanadi?
5. Publitsistik uslubda fikr qanday ifodalanadi?
6. So'zlashuv uslubida fikr qanday ifodalanadi?

3. Testlar.

1. Qaysi gapda «bir» so'zi predmetning noaniqligini bildirgan?

- a) bir gap kam, uka.
- b) kechagi to'yda qiz bir o'ynadi.
- c) bir kuladi, bir yig'laydi.
- d) bir unday deysiz, bir bunday.

2. Qaysi gapda bo'lishsiz fe'ldan tasdiq ma'nosi anglashiladi?

- a) ishga kelmay qo'ydi.
- b) sinfda yo'qlama qilindi.
- c) kitobni o'qimay qo'ymaydi.

d) gazeta chiqmay qoldi.

3. Ritorik so‘roq gap qaysi javobda berilgan?

- a) vatan so‘zi ona so‘zidir.
- b) negasiz yaxshi ko‘rmaysiz.
- c) nahotki daryolar oqar teskari?!
- d) tortinmasdan kelaver-chi.

4. «Bu ish men sizga aytsam ko‘p qiziq bo‘ladi» gapida uslubiy xato nima sababdan vujudga kelgan?

- a) kirish gap bo‘lganligi uchun.
- b) qo‘shma gap bo‘lganligi uchun.
- c) tinish belgilari qo‘yilmaganligi uchun.
- d) ko‘chirma gap bo‘lganligi uchun.

5. «Yaxshilik qil, bolam, yomonlikni ot» gapida vergul nima uchun ishlatilgan?

- a) kirish so‘zi uchun.
- b) undalma uchun.
- c) vergul kerak emas.
- d) uyushiq bo‘lak uchun.

Adabiyotlar:

1. Ахмедов А.А. Нотиқлик санъати Т., 1967.
2. Бегматов Э. Нотиқнинг нодир бойлиги. Т., 1980.
3. Тожиев Ё., Ҳасанова Н., Тожиматов Ҳ. Ёўлдошева О. Ўзбек нутқи маданияти ва услубият асослари. Т., 1994.
4. Қиличев Э. Бадиий тасвирнинг лексик воситалари. Монография. Т., 1982.
5. Қўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Т., 1992.
6. Головин Б.Н. Основы культуры речи. М., 1980.
7. Ефимов А.И. Стилистика русского языка. М., 1986.
8. Основы культуры речи. М., 1984.

9-mashg‘ulot:

Rasmiy va badiiy nutq tuzish (2 soat).

Mavzu bo‘yicha topshiriqlar.

1. Matnni tahlil eting.

Matn.

Sharq ayoli bir qadar zabun bo‘lgan.

G‘arb ayoli bir qadar erkin bo‘lgan.

Sharq podshosining harami bo‘lgan. Haramda rasman tan olingan kanizaklar bo‘lgan.

Xohlarsa o‘nta, xohlarsa qirqta...

G‘arb qirolining harami bo‘lmagan. Ammo uning rasman tan olingan jazmanlarifavoritkalar bo‘lgan. Xohlarsa o‘nta, xohlarsa qirqta.

Sharqda to‘rt nikohga ruxsat berilgan.

G‘arbda bitta nikoh tan olingan.

Sharqda to'rt xotinning har biri o'z bolasini taxtga da'vogar qilib tarbiyalagan.

G'arbda o'nlab favoritkalarining birontasi bolasini taxtga da'vogar deyishga haqqi bo'lmagan.

Sharqda ne-ne saltanatlar o'gay aka-ukalar o'rtasida xomtalash bo'lib, parchalanib ketgan.

G'arbda bu muammo bo'lmagan...

Xulosa: G'arb qiroli bir qadar dono, ayollar esa bir qadar erkin va... anchayin sodda bo'lgan. Sharq podshosi bir qadar sodda, ayollar esa bir qadar zabun va ... anchayin makkor bo'lgan!

Sharqning eng katta fojiasi-rasman qonunlashtirib qo'yilgan ko'p xotinlilik! (O'.Hoshimov, "Daftar hoshiyasidagi bitiklar" kitobidan).

2. Nazorat savollari.

1. Sotsial auditoriya nima?
2. Fikrni turli sotsial auditoriyaga moslab ifodalash nima?
3. Sotsial auditoriyaga nima kiradi?

3. Testlar.

1. Xabar, raport, farmon, qaror, qaysi uslubda yoziladi?

- a) publitsistik uslubda.
- b) rasmiy-ish uslubida.
- c) badiiy uslubda.
- d) so'zlashuv uslubida.

2. Ritorik so'roq, inversiyali gap, dialog qaysi nutq uslubiga xos?

- a) badiiy uslubga.
- b) rasmiy-ish uslubga.
- c) so'zlashuv uslubga.
- d) publitsistik uslubga.

3. Uslubiyat bo'yicha darslik yozgan tilshunoslar nomlari qaysi qatorida berilgan?

- a) A. G'ulomov, M. Asqarova, A. Hojiyev.
- b) E. Qilichev, Yo. Tojiyev, A. Mahmudov.
- c) R. Qo'ng'urov, I. Rasulov, R. Rasulov.
- d) R. Qo'ng'urov, E. Qilichev, E. Begmatov.

4. A.Qahhorning qaysi hikoyasida rasmiy nutq elementlaridan keng foydalangan?

- a) «O'g'ri».
- b) «To'yda aza».
- c) «San'atkor».
- d) «Notiq».

5. Shevaga xos so'zlar qaysi nutq uslubida uchraydi?

- a) badiiy va ilmiy.
- b) publitsistik.
- c) ilmiy va rasmiy.
- d) so'zlashuv.

Adabiyotlar:

1. Ахмедов А.А. Нотиқлик санъати Т., 1967.
2. Сиддик Мўмин. Сўзлашиш санъати. Фарғона, 1997.
3. Умуракулов Б. Сўз танлаш санъати. Т., 1985.
4. Шомақсудов А., Расулов И., Кўнғуров Р., Рустамов Ҳ. Ўзбек тили стилистикаси. Т., 1983.
5. Яхшиева Г. Ўзбек тилида фонографик услубий воситалар Т., 1996.
6. Қиличев Э. Ўзбек тилининг амалий стилистикаси. Монография. Т., 1992.
7. Кўнғуров Р., Каримов С. А., Курбонов Т. Нутқ маданияти асослари. 1-2-қисм Самарқанд, 1986.
8. Головин Б.Н. Основы культуры речи. М., 1980.
9. Ефимов А.И. Стилистика русского языка. М., 1986.
10. Основы культуры речи. М., 1984.

10-mashg'ulot:

Ilmiy nutq tuzish (2 soat).

Mavzu bo'yicha topshiriqlar.

1. Matnni tahlil eting.

Matn.

Bugun bayram. Ko'chalar gavjum. Sho'x- sho'x kuylar yangraydi. guras-guras odamlar o'tadi. O'yin-kulgi, shodon shovqin bahor osmonini titratadi.

Shundoqqina yo'lka chekkasida o'tirib olgan bolakay ovozi boricha hayqiradi:

-Gul! Kep qolinglar, gul! Atirgul. Bayram gullari!

Uning oldida bir savat gul quyosh parchasidek tovlanadi.

Gullar har xil: oq, qizil, pushti...

Odamlar kelib gul olishadi.

Nariroqda to'nkarilgan eski paqir ustida o'tirib, rediska sotayotgan xotin orachora bolaga tanbeh berib qo'yadi:

- Izdachisini berdingmi, a'zam? Pulingga ehtiyot bo'l!

Bolakay hamon hayqiradi:

- Kelinglar! Gul olinglar. Gul!

... Bolalik yillarimni eslayman. To'rt aka-uka edik. Dadam hammamizni baravar kiyintira olmagani uchun, bayramga birimizga yangi do'ppi, birimizga botinka, yana birimizga ko'ylak sovg'a qilardi. Biz bayram kelishini orziqib kutar, shungacha yangi kiyimlarimizni har kuni bir-birimizga ko'z-ko'z qilar, ammo kiyimas edik.

Bayram kuni shaharga tushardik. Go'yo hamma bizning yangi do'ppimizga, ko'yilagimizga havas bilan qarayotgandek tuyulardi.

... Bugun bayram. Odamlar guras-guras o'tadi. Chiroyli kiyingan bolalar shovqin solib yugurishadi.

Gulchi bolakay hamon qichqiradi:

- Gul olinglar, gul!

Boyagi xotin yana tanbeh beradi:

- Pulingga qara, pulingga!

Bugun bayram. Qara, hammayoq bayram! Sen qachon bayram qilasan, bolajon?! Hoy, pul joningni olgur xotin, ayt, u qachon bayram qiladi?! (O‘.Hoshimov, “Daftar hoshiyasidagi bitiklar” kitobidan).

2. Nazorat savollari.

1. Bayon nima?
2. Bayonni ixchamlashtirish nima?
3. Ichamlashtirilgan bayonda qanday o‘zgarishlar bo‘ladi?
4. Bayonni ixchamlashtirish nima uchun kerak?

3. Testlar.

1. Konnotativ ma’no nima?

- a) leksik ma’no.
- b) o‘z ma’no.
- c) ko‘chma ma’no.
- d) qo‘shimcha ma’no.

2. «Gap tuzilishiga ko‘ra sodda va qo‘shma bo‘ladi» qaysi nutq uslubida yozilgan?

- a) so‘zlashuv.
- b) ilmiy.
- c) rasmiy.
- d) publitsistik.

3. «Qanday go‘zal bu makon» gapi qaysi uslubda yozilgan?

- a) ilmiy.
- b) rasmiy.
- c) badiiy.
- d) badiiy va ilmiy.

4. Arxaizm va istorizmlardan eng ko‘p foydalangan yozuvchi kim?

- a) A. Qodiriy.
- b) G‘.G‘ulom.
- c) Oybek.
- d) S.Ayniy.

5. Denotativ ma’no nima?

- a) ko‘chma ma’no.
- b) o‘z va ko‘chma ma’no.
- c) ko‘p ma’no.
- d) atash ma’no

Adabiyotlar:

1. Бегматов Э., Бобоева А., Асомиддинова М., Адабий норма ва нутк маданияти. Т., 1983.
2. Сиддиқ Мўмин. Сўзлашиш санъати. Фарғона, 1997.
3. Тожиёв Ё., Ҳасанова Н., Тожиматов Ҳ., Йўлдошева О. Ўзбек нутқи маданияти ва услубият асослари. Т., 1994.
4. Умуркулов Б. Сўз танлаш санъати. Т., 1985.

5. Қиличев Э. Бадиий тасвирнинг лексик воситалари. Монография. Т., 1982.
6. Қиличев Э. Ўзбек тилининг амалий стилистикаси. Монография. Т., 1992.
7. Қўнғуров Р., Каримов С. А., Курбонов Т. Нутқ маданияти асослари. 1-2-қисм Самарқанд, 1986.
8. Қўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Т., 1992.
9. Головин Б.Н. Основы культуры речи. М., 1980.
10. Ефимов А.И. Стилистика русского языка. М., 1986.
11. Основы культуры речи. М., 1984.

MUSTAQIL TA'LIM

Mustaqil ta'lim. Mustaqil ishning asosiy maqsadi – talabada muayyan o'quv ishlarini mustaqil ravishda bajarish uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalarni shakillantirish va rejalashtirishdan iborat.

Mustaqil ishning tashkiliy shakllari quyidagilardan iborat: ayrim nazariy mavzularni o'quv adabiyotlari yordamida mustaqil o'zlashtirish: berilgan mavzu bo'yicha axborot (referat) tayyorlash; seminar va amaliy mashg'ulotlarga tayyorgarlik ko'rish; hisob grafik ishlarini bajarish; ilmiy maqola, anjumanga ma'ruza tezislar tayyorlash.

Mustaqil ish mavzulari

1. Abdurahmonov X., Mahmudov N. So'z estetikasi. Toshkent, 1981, risolasini o'qib konspeklashtirish va mazmunini so'zlab berish.

2. Begmatov E. Notiqning nodir boyligi. Toshkent, 1980, risolasini o'qib konspeklashtirish va mazmunini so'zlab berish.

3. Ibrohimov S. Nutq madaniyati va adabiy talaffuz haqida. Toshkent, 1973, risolasini o'qib konspeklashtirish va mazmunini so'zlab berish.

4. Siddiq Mo'min. So'zlashish san'ati. Farg'ona, 1997, risolasini o'qib konspeklashtirish va mazmunini so'zlab berish.

5. Umurqulov B. So'z tanlash san'ati. Toshkent, 1985, monografiyasini o'qib konspeklashtirish va mazmunini so'zlab berish.

6. Yaxshiyeva G. O'zbek tilida fonografik uslubiyat. Toshkent, 1996, monografiyasini konspeklashtirish va mazmunini so'zlab berish.

7. Qilichev E. Badiiy tasvirning leksik vositalari monografiyasini konspeklashtirish va mazmunini so'zlab berish.

8. E.Qilichev, B.Kilichev. Konnotativ ma'no va uning ifodalanishi. ("O'zbek tili va adabiyoti" jurnali, 2006, 6-son) maqolasini o'qib konspeklashtirish va mazmunini so'zlab berish.

Usuliy ko'rsatmalar.

Talabalar yuqorida nomlari ko'rsatilgan adabiyotlarni o'qish jarayonida quyidagilarga e'tibrl qaratishlari lozim:

- masalaning quyilishi;
- mavzuning o'rganilish darajasi;
- muallif tomonidan ilgari surilgan g'oyalari;
- muallif tomonidan ilgari surilgan g'oya va farqlarning haqqoniyligi;
- tadqiqotning ilmiy va amaliy ahamiyati;
- shu mavzu bo'yicha talabalarning shaxsiy qarashlari;
- xulosa.

GLOSSARIY

Adabiy til - Adabiy til umumxalq tilining olim, yozuvchi va shoirlar tomonidan qayta ishlangan, me'yorga solingan, hamma uchun umumiy bo'lgan, yuqori darajada sayqallashgan shakli.

Alisher navoiy - Alisher Navoiy – butun turk dunyosi tomonidan “shamsul millat” (millat quyoshi) sifatida tan olingan buyuk mutafakkir shoir.

Atama - Atama (termin, istilah) – fan-texnika, qishloq xo'jaligi, san'at va madaniyat sohasiga xos so'z.

Atash ma'nosi - So'zning borliqdagi qanday narsa-hodisa, belgi-xususiyat, harakat-holat yoki miqdorni bildirishi uning lug'aviy (leksik), ya'ni atash ma'nosi.

“Devonu lug'oti-t-turk” - «Devonu lug'oti-t-turk» (“Turkiy so'zlar devoni”) – Mahmud Koshg'ariyning turkiy tillar haqidagi qomusiy asari.

Disfemizm - Narsa va hodisalarni o'z nomi bilan emas, balki boshqa bir qo'polroq so'z yoki so'z birikmasi, ibora bilan atash hollari uchraydi.

Evfemizm - Barcha xalqlarda ayrim narsa va hodisalarning nomini aytish go'yo ta'qiqlangandek bo'ladi. Masalan, kishilarga nisbatan *o'lmoq* so'zini aytmaslikka harakat qilinadi. “Ta'qiqlangan” so'z *tabu*, ta'qiqlash esa *tabulashtirish* deyiladi. Ta'qiqlangan so'z o'rnida qo'llangan so'z, birikma va iboralar *evfemizm* deb yuritiladi.

Fonetik uslubiyat - Fonetik uslubiyat – nutq tovushining to'g'ri/noto'g'ri qo'llanishi, urg'uning o'rinli/o'rinsiz berilishi e'tiborga olinadigan uslubiyat bo'limi.

Jargon - Jargon – (fransuzcha jargon – «buzilgan til») ham qo'llanishi chegaralangan leksika tarkibi. Kasbi, jamiyatdagi o'rni, qiziqishi, yoshiga ko'ra alohida guruhni tashkil etgan kishilarning ko'pchilikdan ajralib turish maqsadida ishlatadigan so'z

Kinoya - Kinoya – so'zni teskari ma'noda ishlatish. Kinoyadagi so'z qo'shtirnoqqa olinadi:

Maqol - Maqol – grammatik jihatdan gap holida shakllangan, xalq donishmandligi mahsuli bo'lgan barqaror birikma.

Matal - Matal – barqaror birikma turi, to'g'ri ma'no ifodalaymaydigan obrazli ifoda, tugal shaklga ega bo'lmagan hikmatli birikma.

Metafora - Metafora (*metaphora* – «ko'chirish», «ko'chirma») – biror predmet, belgi yoki harakatning boshqasiga tashqi o'xshashligi asosida ma'no ko'chirish hodisasi.

Metonimiya - Metonimiya (*metonimia* – «yangi nom qo'yish», «nomni o'zgartirish», «qayta nomlash») – bir narsa va hodisaning nomini makon va zamondagi o'zaro bog'liqligi asosida ikkinchisiga ko'chirish usulu.

Nutq uslubi - Adabiy tilning ijtimoiy hayotdagi ma'lum bir sohada qo'llanadigan ko'rinishi adabiy til uslubi deyiladi.

Sinekdoxa - Sinekdoxa (yunon. *synecdoche* – «birga anglash») – qism bilan butun munosabati asosida ma'no ko'chirish usuli. Sinekdoxa **metonimiyaning** bir ko'rinishi deb ham yuritiladi.

So‘z - So‘z – leksemaning nutqda ma’lum grammatik shakl va vazifa bilan ro‘yobga chiqqan ko‘rinishi.

Til - Til yordamida suhbatlashib, savol-javob qilinadi. Fikr til yordamida ifodalanib, uzatiladi. Ajdoddan ma’lumot olib, avlodga uzatamiz. Tilning eng muhim aloqa vositasi ekanligi shunda namoyon bo‘ladi.

Til me‘yori. Me‘yor lisoning ichki qurilish tizimiga nisbatan tashqi omil, lisoniy imkoniyatlardan – sinonimik qatorlardan, lisoniy birliklarning dublet, allovariant va variantlari, sohaviy birliklaridan har birining voqelanish o‘rinlari va xususiyatlarini belgilaydi.

Uslubiyat - Uslubiyat – nutq uslubi va uning turi, til vositasining nutqda qo‘llanish imkoniyati, leksik, frazeologik va grammatik sinonimiya masalasini tekshiradi va o‘rgatadi.

Vazifadoshlik - Narsa va hodisa orasidagi vazifaviy o‘xshashlik asosida birining nomini ikkinchisiga ko‘chirish *vazifadoshlik asosida ma’no ko‘chirish* deyiladi.

Adabiy til	Литературный язык	Literature langvua
Atama	Термин	Term
Atash ma’nosi	Денотатив	The meaning of the throw
Disfemizm	Disfemizm	Dysphemism
Evfemizm	Evfemizm	Euphemism
Fonetik uslubiyat	Фонетическая стилистика	Phonetic method
Jargon	Жаргон	Jargon
Ilmiy uslub	Научный стиль	Scientific style
Kinoya	Ирония	Irony
Maqol	Пословица	Proverb
Metafora	Метафора	Metaphor
Me‘yor	Норма	Norms
Metonimiya	Метонимия	Metonymy
Nutq uslubi	Стиль речи	Speech style
Publitsistik uslub	Публицистический стиль	Journalistic style
Rasmiy uslub	Деловой стиль	Official style
So‘zlashuv uslubi	Разговорный стиль	Conversational style
Sinekdoxa	Синекдоха	Synechdoche
So‘z	Слова	Word
Til	Язык	Language
Til me‘yori	Норма языка	Principle of language
Uslubiyat	Стилистика	Methodology

FANNING NAMUNAVIY DASTURI

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIV VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI

«Tasdiqlayman»

O‘quv ishlari bo‘yicha prorektor

_____ D.Q.Durdiyev

«28» avgust 2018-yil

NUTQ MADANIYATI

TANLOV FANIDAN NAMUNAVIY O‘QUV DASTURI

Bilim sohasi:	100000 – Gumanitar soha
Ta‘lim sohasi:	120000 - Gumanitar fanlar
Ta‘lim yo‘nalishi	Barcha magistratura yo‘nalishlari uchun

Buxoro – 2018

O‘quv fanidan DTS talablari

1. O‘quv fanining asosiy maqsadi. Mamlakatimizda o‘zbek tiliga “Davlat tili” maqomi berilgan bir paytda til madaniyati, ayniqsa, nutq madaniyatiga e’tibor yanada kuchaydi. Nutq madaniyatini o‘stirish mafkuraviy, siyosiy-ma’rifiy ishlarning yanada yuksalishiga yordam beradi. Shuning uchun ham bu fanni o‘rganish bo‘lajak o‘qituvchilar uchun zaruriy ehtiyojdir. Bu kurs magistrantlarda notiqlik san’ati sirlarini o‘rganish, adabiy til me’yorlariga rioya qilgan holda to‘g‘ri gapirish va yozish, tilning leksik va grammatik vositalaridan o‘rinli va maqsadga muvofiq‘ini tanlab olish san’ati va malakasini hosil qiladi.

2. Magistrantlarning bilim va ko‘nikmalariga qo‘yiladigan talablar:

- 1) til madaniyati va nutq madaniyati muammolari bilan yaqindan tanishish, ular orasidagi o‘xshashlik va farqlarni tushunish;
- 2) madaniy nutq va adabiy til me’yorlari haqida ma’lumotga ega bo‘lish;
- 3) madaniy nutq mezonlarini bilish va ulardan foydalana olish;
- 4) nutq va uning shakllarini farqlash;
- 5) nutq va mantiq aloqadorligini yaqindan bilish;
- 6) nutqning vazifaviy uslublari haqida ma’lumotga ega bo‘lish;
- 7) notiqlik san’atidan xabardor bo‘lish.

Tuzuvchi: dots. B.E.Qilichev

Taqrizchi: filologiya fanlari nomzodi, dots. M.Q.Abuzalova.
filologiya fanlari nomzodi, dots.A.Axmedov

Dastur Buxoro Davlat universiteti o‘quv-metodik kengashining 2018-yil 28-avgustdagi yig‘ilishida (1-sonli bayonnoma) ko‘rib chiqilgan va tavsiya etilga

SO‘ZBOSHI

1. Fanning o‘qitilishidan maqsad va vazifalar.

“Nutq madaniyati” fanini o‘qitishdan asosiy maqsad ijtimoiy faoliyatning barcha sohalarida o‘zbek nutqi madaniyatini yuksak darajaga ko‘tarish va undan muloqot jarayonida professional darajada foydalanish uquvini shakllantirish va takomillashtirish bo‘lib hisoblanadi.

“Nutq madaniyati” fanini vazifalari quyidagilardan iborat:

- *magistrantlarni nutq madaniyatining asosiy tushunchalari bilan tanishtirish;*
- *ijtimoiy hayotning barcha jabhalarida til vositalaridan savodli va maqsadga muvofiq tarzda foydalanishga o‘rgatish;*
- *turli vazifaviy uslublarda nutqning shakllanish yo‘llarini ko‘rsatish;*
- *nutq madaniyatining adabiy til me‘yorlariga mos kelish darajasi haqida ma‘lumotlar berish.*

Shuningdek, nutq bilan bog‘liq asosiy tushunchalari bilan yaqindan tanishish, hamda tilning turli vositalaridan nutqda ifodalanish malakasini hosil qilish.

2. Ixtisoslik fanlari bloki bo‘yicha talablar. Magistrant:

Quyidagi tasavvurlarga ega bo‘lishi kerak:

- *o‘zbek nutqi sohasidagi asosiy muammolarni tushunishi;*
- *o‘z ixtisosligi doirasida ushbu tadqiqot sohasining obyektlarini bilishi;*
- *asosiy obyekt va jarayonlarga nisbatan shaxsiy ilmiy filologik munosabatini shakllantira olishi;*
- *filologik muammolar va ularni hal qilish yo‘llarini bilishi.*

Quyidagilarni bilishi va foydalana olishi kerak: o‘zbek nutqi madaniyatini o‘rgatuvchi fanning tushunchaviy apparati, uni o‘rganishning metod va usullari, ilmiy-tadqiq mavzulari.

Quyidagilar bo‘yicha tajribaga ega bo‘lishi kerak: so‘zlashuv jarayoni, rasmiy, diplomatik, ilmiy, badiiy, umuman ijtimoiy-ommabop va boshqa sohalarga oid nutqlarning ijro hamda tahlil usullari, o‘zbek adabiyoti namunalarini o‘qish, tahlil va tahrir qilish. Shuningdek, nutqda tilning turli vositalaridan o‘rinli va maqsadga muvofiq‘ini tanlab ishlatish ko‘nikmalarini hosil qilish.

3. O‘qitishning kompyuter, informatsion va boshqa yangi texnologiyalarini qo‘llash.

Mazkur fanni o‘rganish o‘qitishning an‘anaviy va ilg‘or metodlaridan, jumladan, eksperimental, zamonaviy struktural tahlil metodlaridan, test so‘rovlari, yozma ishlar, yangi pedagogik va axborot texnologiyalarini joriy etish, amaliy mashg‘ulotlar va laboratoriya ishlari, kompyuterlar va boshqa texnik vositalardan foydalanish orqali amalga oshiriladi.

FANNING DASTURI

Ushbu dastur magistraturaning turli ixtisosligi o‘quv rejasida ajratilgan tanlov soatlar asosida tuzildi.

Nutq madaniyati Respublikamizda deyarli barcha oliy va o‘rta maxsus o‘quv yurtlarida, hatto akademik litsey va kollejlarda o‘quv rejalaridan ham o‘rin olgan.

Bunga asosiy sabab mustaqil Respublikamizda yetishtirilajak kadrlarning nutq madaniyatini yanada yuksak darajaga ko'tarishdir.

“Kadrlar tayyorlashning Milliy dasturi”da yuksak axloqli kishilarda til odobi, nutq madaniyati, nutqiy muomala madaniyati, fikr ta'sirchanligi va mantiqiyligini shakllantirish vazifasi qo'yilgan. Ushbu dasturning asosiy maqsadi DTS talablaridan kelib chiqqan holda bir tomondan, magistrantlarda nutq madaniyatini shakllantirish va uni rivojlantirish usullari haqida ma'lumot berish bo'lsa, ikkinchi tomondan, nutq jarayonida so'z, ibora, grammatik shakllardan o'rinli va maqsadga muvofiq'ini tanlab ishlatish ko'nikmalarini hosil qilishga qaratilgan.

“Nutq madaniyati” kursini o'qitishda nazariy va amaliy ishlarni qo'shib olib borish talab etiladi. Har bir mavzu amaliy mashqlar bilan qo'shib o'qitilishi lozim. Jumladan, adabiy me'yorlar haqida gapirilar ekan, nutqning to'g'riligi, sofligi, mantiqiyliigi va ta'sirchanligi kabi kommunikativ sifatlar yuzasidan amaliy mashqlar o'tkazish kerak. Shuningdek, so'z va grammatik shakllarning nutq uslublari yoki badiiy tasvirdagi o'rni va roli haqida fikr yuritganda, bu fikrlarni mustahkamlovchi misollarni badiiy adabiyotlardan olib tahlil qilish talab etiladi.

Mazkur dasturdan har bir o'qituvchi o'z ish sharoiti, o'quv rejasiga mos holda o'zgartirib foydalanishi mumkin. (Izoh: dastur sharoitidan kelib chiqib ancha siqiq va ixchamlashtirildi).

I. KIRISH.

“Nutq madaniyati” kursining mundariyasi, maqsad va vazifalari. Nutq madaniyati atamasining ma'no va mohiyati. “Til madaniyati”, “nutq madaniyati”, “til boyligi”, “nutq boyligi” tushunchalari haqida ma'lumot. “Davlat tili haqida”gi Qonun va nutq madaniyati.

Muomala jarayonidagi nutqiy kamchiliklar. Ularning namoyon bo'lish holatlari. Nutq madaniyatini yuksaltirishning davr talabi ekanligi, uning umummilliy masalaga aylanganligi.

Mazkur fan bo'yicha o'zbek tilshunosligida yaratilgan ilmiy, ilmiy ommabop asarlarga qisqacha obzor. A.G'ulomov, Sh.Shoabdurahmonov, G'.Abdurahmonov, X.Doniyorov, E.Begmatov, R.Qo'ng'urov, A.Shomaqsudov, S.Karimov, E.Qilichev, Yo.Tojiyev va boshqa olimlarning nutq madaniyati fani masalalariga oid ilmiy tadqiqotlarining nazariy va amaliy ahamiyati.

Nutq madaniyati fanini yanada rivojlantirish borasida o'zbek tilshunoslari va ziyolilar oldida turgan vazifalar.

II. NUTQ MADANIYATI ASOSLARI.

1. Nutq madaniyati va notiqlik tarixi.

Antik davrda notiqlik. Nutq madaniyatining antik davrdagi o'ziga xosliklari. O'tmishda Misr, Assuriya, Vavilon va Hindiston kabi mamlakatlarda notiqlikning ilk ko'rinishlari. Qadimgi Gretsiya (Yunoniston) va Rimda nutq madaniyati nazariyasining asoslanishi. Sitseron, Demosfen, Kvintilian va Aristotellarning nutq madaniyati sohasida ilk nazariyotchilardan ekanligi. Ular qarashlarining dunyo madaniyatiga ta'siri. Evropada nutq madaniyatining fan sifatida vujudga kelishi.

O'rta Osiyo xalqlari madaniyati tarixida nutq madaniyatining o'ziga xos o'rni. Qadimda «nutq odobi» deb yuritiladigan qoida va ko'rsatmalarning ilmiy, tarixiy va badiiy adabiyotdagi ko'rinishlari. Abu Rayhon Beruniy, Abu Nasr Forobiy, Abu Ali

ibn Sino, Abu Abdulloh al-Xorazmiy, Mahmud Koshg'ariy, Yusuf Xos Hojib, Zamaxshariy, Ahmad Yugnakiy, Sakkokiy, Alisher Navoiy, Husayn Voiz Koshifiy, Zahiriddin Muhammad Bobur singari ko'plab allomalarning asarlarida nutq madaniyatiga oid qarashlar.

Alisher Navoiy notiqlik san'atining buyuk targ'ibotchisi ekanligi. Uning shu sohaga tegishli bo'lgan "Muhokamat ul-lug'atayn", "Mahbub ul-qulub", "Nazm ul-javohir" asarlari haqida. O'zbek ma'rifatparvar shoirlari Muqimiy, Furqat, Ogahiy, Avaz O'tar, Zavqiylar til, nutq, til odobi haqida. A.Fitratning tilga bo'lgan munosabati, uning tilshunoslikka qo'shgan hissasi. Cho'lponning o'zbek tiliga bo'lgan munosabati. A.Qodiriy va o'zbek tilining rivoji. Oybek, G'afur G'ulom, Hamid Olimjon, Abdulla Qahhor, Maqsud Shayxzoda, E.Vohidov singari shoir va yozuvchilarning ham o'z davri insonparvarlik, vatanparvarlik g'oyalarining o'tashin targ'ibotchilari ekanligi. Ularning tilga munosabati, nutq madaniyati haqidagi fikrlari.

2. Adabiy til me'yorilari.

Til me'yori nutq madaniyati nazariyasining markaziy tushunchasi ekanligi. Uni o'rganish o'zbek tili nutq madaniyati muammolarini nazariy jihatdan asoslashning muhim shartlaridan biri hisoblanishi.

Me'yori tushunchasi. Unga berilgan turlicha ta'riflar. Me'yorni belgilashdagi asosiy o'lchov. Me'yorda turg'unlik va o'zgaruvchanlik masalalari. Umumiy va xususiy me'yorlar.

Umumiy me'yorni belgilashdagi o'lchovlar. Uning uzualligi. Xususiy me'yori. Uning muayyan nutq shakllarida amal qilishi. O'zbek tili doirasidagi adabiy, dialektal va so'zlashuv nutqi hamda turli ijtimoiy qatlamlar nutqi me'yorlari.

O'zbek nutqi adabiy me'yorning ko'rinishlari: leksik-semantik (so'z qo'llash), talaffuz (orfoepik), aktsentologik (so'z va uning shakllarida urg'u), imloviy, yozuv (grafik), punktatsion va uslubiy me'yorlar. Ularga o'zbek tilini amalda qo'llashda rioya qilish masalasi.

3. Nutqning vazifaviy uslublari tasnifi.

Uslub so'zining mohiyati, unga berilgan turlicha ta'riflar. Uslubiyat nazariy masalalarining o'zbek tilshunosligida o'rganilishi.

Vazifaviy uslublari, ularning o'zbek tilshunosligida o'rganilishi va tasnifi. Uslublari hosil bo'lishida kishilar ijtimoiy faoliyatining roli. Ijtimoiy faoliyati sohalari.

Vazifaviy uslublarning adabiy til tizimi ichida qaraladigan yordamchi tizim ekanligi. Har bir uslubning xususiy ifoda tizimi mavjudligi.

Til uslubi va nutq uslubi. Til vositalari uslubiy tarmoqlanishining vazifaviy uslublari shakllanishidagi asosiy omil ekanligi.

Vazifaviy uslublari tasnifiga bo'lgan turlicha qarashlar. Bu tasnifdagi tilning ijtimoiy vazifasini to'la ifoda etuvchi etakchi omillar.

So'zlashuv uslubi. So'zlashuv uslubning kishilar kundalik norasmiy, erkin muammolari doirasida til birliklarining o'ziga xos amal qilishi ekanligi.

Rasmiy uslub. Rasmiy ish qog'ozlari uslubi hozirgi o'zbek adabiy tilining ma'muriy va huquqiy sohalarda amal qiladigan ko'rinishi ekanligi. Fikrning sodda,

qisqa, aniq ifoda etilishi, lugʻaviy va grammatik birliklarning farq qilib turishi, leksik chegaralanganlik, rasmiy gap qurilishi.

Ilmiy uslub. Uning fan-texnika va ishlab chiqarish bilan bogʻliq uslub ekanligi. Bayon qilish uslubining oʻziga xosligi.

Ommabop uslub. Uning xabar, reportaj, korrespondençiya, maqola, ocherk, felyeton, pamflet, bosh maqola singari ommaviy axborot janrlarning til xususiyatlarini koʻrsatuvchi uslub ekanligi. Boshqa uslublar, ayniqsa, badiiy uslub bilan oʻxshash va farqli tomonlari. Ommabop matn materialining konkretligi va qisqaligi, uslubiy qamrovning kengligi, barcha uslub elementlarining ishtirok etishi, leksik-frazeologik materialga boyligi, sintaktik qurilishning har bir janrda oʻziga xosligi. Bu uslubning ona tilimiz boyishidagi xizmatlari.

Badiiy nutq uslubi. Uning adabiy asarlar tilini belgilovchi uslub ekanligi. Bu uslubning ham boshqa vazifaviy uslublar bilan umumiy va farqli tomonlari. Badiiy adabiyot matnida tilning kommunikativ va estetik imkoniyatlarining yaxlit tarzda namoyon boʻlishi. Badiiy uslubning keng qamrovliligi, unda barcha uslub unsurlarining ishtirok etishi mumkinligi, obrazlilik, ifoda-tavsir vositalariga boyligi. Bu uslubning janr xususiyatlari, adabiy tilning boyishidagi xizmatlari. Badiiy adabiyot va yozuvchi. Badiiy adabiyot uslubi va yozuvchi uslubi.

Vazifaviy uslublar oʻzbek tilining amaldagi imkoniyatlarini va taraqqiyot darajasini koʻrsatuvchi muhim lingvistik omil ekanligi.

3. Madaniy nutq mezonlari.

Nutqning murakkab hodisa ekanligi. Uning lingvistik, ruhiy va nafosat jihatlari. Nutq oldiga qoʻyilgan lingvistik va ekstralingvistik talablar. Mantiqiy jihatdan toʻgʻri, aniq, chiroyli, yorqin, taʼsirchan, maqsadga muvofiq boʻlish nutqning asosiy sifatlari ekanligi.

Nutqning toʻgʻri boʻlishi uning bosh aloqaviy sifati sanalishi. Nutqning toʻgʻriligi uning adabiy meʼyorga muvofiq kelishi ekanligi. Bunda asosiy meʼyorga urgʻu meʼyori va grammatik meʼyor boʻlishi. Ohang, gap tuzish qoidalari, oʻzak va qoʻshimchalar oʻrtasidagi bogʻlanish, ega-kesim muvofiqligi, ikkinchi darajali boʻlaklarning bogʻlanishi kabi holatlar.

Nutqning aniqligi uning shakllanish shartlaridan biri ekanligi. Bunda tildan tashqarida boʻlgan holatlarning ham muhim ahamiyat kasb etishi. Til va tafakkur dialektikasi. Tabiat va jamiyatdagi narsa va hodisalar hamda ularning atamasi boʻlgan til materiali oʻrtasidagi munosiblik. Uning buzilish holatlari va sabablari. Sinonimlarni nutqda qoʻllash muammolari. Maʼnolari yaqinday tuyulgan soʻz va birikmalarni ishlatishdagi chalkashlik, polisemantizmlardagi maʼno noziklarini payqash qiyinchiligi.

Nutqning mantiqiyliigi. Uning toʻgʻrilik va aniqlik bilan chambarchasligi. Mantiqiylikning soʻzlovchi yoki yozuvchi tafakkuriga, oʻquvchiga va qobiliyatiga bogʻliqligi. Leksik-semantik va sintaktik meʼyorning mantiqdagi ahamiyati. Mantiqiy izchillik. Soʻzlar va birikmalar tartibi. Koʻr-koʻrona tarjimalar. Mantiqiylikning har bir vazifaviy uslubda oʻziga xos tarzda namoyon boʻlishi.

Nutqning tozaligi. Tozalikning nutqiy meʼyordagi asosiy shartlardan biri ekanligi. Adabiy til talablariga mos kelmaydigan meʼyoriy unsurlardan holi boʻlgan ideal nutq masalasi. Dialektizmlar va varvarizmlar. Ularni qoʻllashdagi ehtiyoj va

o'Ichov. Idoraviy atamalar, parazit so'zlar, vulgar so'zlar nutqni buzuvchi vositalar ekanligi.

Nutqning ta'sirchanligi. Yaxshi nutqni shakllantirishdan asosiy maqsad uning ta'sirchan bo'lishini ta'minlash ekanligi. Nutqning barcha sifatlari ana shu jihatga qaratilganligi. Bunda lisoniy va nolisoniy omillar. Nutqning ta'sirchanligi deyilganda, asosan, og'zaki nutq shakli nazarda tutilishi. Nutqda yumor, badiiy-tasviriy vositalar, suhbatdoshlar o'rtasidagi munosabat masalalari. Nutqning ifodaliligi, boyligi, maqsadga muvofiqligi ham so'zlash jarayonidagi etakchi omillardan ekanligi.

Omnia oldidagi chiqishlar va ma'ruzalarda nutq madaniyati.

Ma'rifiy va ma'naviy ishlarni amalga oshirishda ommaviy chiqishlar va ma'ruzalarning ahamiyati. Chiqishlarda ta'sir qilish va ishontirish san'ati. Namunali nutq shakllantirishning asosiy shartlari: o'zi to'xtalmoqchi bo'lgan masala yoki mavzuni yaxshi bilish, undagi masalalarga aniq munosabat bildirish fikrlarni ilmiy asoslash, mavzuga chuqur mas'uliyat bilan yondashish, tinglovchilar bilan yaqin, samimiy muloqotni ta'minlash, nutqqa jiddiy tayyorgarlik ko'rish, jumladan reja-konspektlar tuzish, nutqning bog'lanishini ta'minlash, umuman nolisoniy omillarni hisobga olish. Nutqning og'zaki yoki yozma, ommaviy yoki badiiy, ilmiy yoki ijtimoiy-siyosiy singari turlari haqida.

Amaliy mashg'ulotlar, mustaqil ishlari mavzularining namunaviy ro'yxati

1. Nutq va uning shakllari.
2. Notiqlik tarixi
3. Adabiy til me'yori va nutq madaniyati.
4. Uslubiy va punktuatsion me'yor.
5. Matndagi turli xatoliklar ustida ishlash
6. Fikrni turli nutqiy sharoit va vaziyatga moslab ifodalash
7. Fikrni turli nutq uslublariga moslab ifodalash
8. Fikrni turli sotsial auditoriyaga moslab ifodalash
9. Rasmiy va badiiy nutq tuzish
10. Ilmiy nutq tuzish

Mustaqil ish uchun mavzular va topshiriqlar.

Mustaqil ta'lim. Mustaqil ishning asosiy maqsadi - magistrantda muayyan o'quv ishlarini mustaqil ravishda bajarish uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalarni shakllantirish va rejalashtirishdan iborat.

Mustaqil ishning tashkiliy shakllari quyidagilardan iborat: ayrim nazariy mavzularni o'quv adabiyotlari yordamida mustaqil o'zlashtirish: berilgan mavzu bo'yicha axborot (referat) tayyorlash; seminar va amaliy mashg'ulotlarga tayyorgarlik ko'rish; hisob grafik ishlarini bajarish; ilmiy maqola, anjumanga ma'ruza tezislar tayyorlash. Mustaqil ta'limga o'quv rejasida 18 soat ajratilgan.

Magistrantga mustaqil ishni tayyorlashda fanning xususiyatlarini hisobga olgan holda quyidagi shakllardan foydalanish tavsiya etiladi:

- amaliy mashg'ulotlarga tayyorgarlik;
- darslik va oquv qo'llanmalar bo'yicha fanga oid mavzularni o'rganish;
- tarqatma materiallar bo'yicha ma'ruzalarni o'zlashtirish;

- qo‘shimcha adabiyotlar bo‘yicha fanga oid mavzular ustida ishlash;

Mustaqil ish mavzulari

1. Nutq madaniyati va notiqlik tarixi
2. Adabiy til me‘yorlari.
3. Nutqning vazifaviy uslublari tasnifi
4. Madaniy nutq mezonlari.
5. Nutq va uning shakllari.

Semestr bo‘yicha o‘quv yuklamasi hajmi

Semestr	Auditoriya mashg‘ulotlari turi bo‘yicha o‘quv yuklamasi taqsimoti (soat)					Mustaqil ta‘lim
	Jami	Ma‘ruza	Amaliy mashg‘ulot	Seminar	Kurs ishi	
3	40	10	20	-	-	18

O‘zlashtirish nazorati

Semestr bo‘yicha bilimni nazorat qilish turlari

Semestr	Nazorat turi	%	O‘tish bali (56 %)	Maks ball (100%)
3	Joriy	30	17	30
	Oraliq	40	22	40
	Yakuniy	30	17	30
Jami (joriy va oraliq)		70	39	70
Jami (yakuniy)		30	17	30
Jami		100	56	100

O‘qitish vositalari

1. Doska. 2. Flipchart qog‘ozi. 3. Magkerlar. 4. Qog‘oz A4 formatli. 5. Tarqatma materiallar 6. Multimediya to‘plami (kompyuter, videoproyektor, ekran)

Tavsiya etilayotgan adabiyotlar ro‘yxati

Rahbariy adabiyotlar:

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. -Т.: Маънавият, 2007.
2. Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Т. 5. -Т.: “Ўзбекистон”, 1997.
3. Каримов И.А. Ватан равнаки учун ҳар биримиз масъулмиз. Т. 9. -Т.: “Ўзбекистон”, 2001.
4. Каримов И.А. Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т. 11. -Т.: “Ўзбекистон”, 2003.
5. Мирзиёев Ш.М. Конституция – эркин ва фаровон ҳаётимиз, мамлакатимизни янада тараққий эттиришнинг мустаҳкам пойдеворидир. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганлигининг 25 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза. 2017 йил 7 декабрь. – Тошкент, 2018.

6. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. – Тошкент, 2018.

Asosiy adabiyotlar:

7. Бегматов Э., Маматов А. Адабий норма назарияси. 1-қисм. -Т.: Наврўз, 1997.

8. Бекмирзаев Н. Нутқ маданияти ва нотиклик асослари. -Т.: “Фан”, 2007.

9. Кайковус. Қобуснома. Тўлдирилган иккинчи нашри. -Т.: “Ўқитувчи”, 2006.

10. Карнеги Д. Ўз-ўзига ишонч ҳосил қилиш ва омма олдида сўзлаш санъати. -Т.: “Янги аср авлоди”, 2010.

11. Маҳмудов Н. Ўқитувчи нутқи маданияти. -Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007.

Qo‘shimcha adabiyotlar:

12. Авлоний А. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. -Т.: “Ўқитувчи”, 1992.

13. Абдурахмонов Ғ. Ҳозирги замон ўзбек тилининг адабий услуби ҳақида/ “Ўзбек тили ва адабиёти”, 1992. 5-6-сон. -Б.28-36.

14. Аминов М., Мадвалиев А., Маҳкамов Н., Маҳмудов Н. Иш юритиш. Амалий қўлланма. 3-нашри. -Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 2009. 440 б.

15. Аъламова М. Нутқда акс этар бир олам бойлик. -Т.: “Ўқитувчи”, 1989.

16. Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва стилистикаси асослари. -Т., 1987.

17. Бегматов Э., Бобоева А., Асомиддинова М. Адабий норма ва нутқ маданияти. -Т.: “Фан”, 1983. 151 б.

18. Головин Б.Н. Основы культуры речи. -М.: “Высшая школа”, 1980.

19. Жумахўжа Н.А. Истиклол ва она тилимиз. -Т.: “Шарқ”, 1998.

20. Маҳмудов Н. Тилимизнинг тилла сандиғи. -Т.: Ғафур Ғуллом номидаги нашриёт-матбаа уйи, 2012.

21. Маҳмудов Н., Мадвалиев А., Маҳкамов Н., Аминов М. Ўзбек тилида иш юритиш (Муншаот). -Т. 1990. 224 б.

22. Маҳмудов Н., Рафиев А., Йўлдошев И. Нутқ маданияти ва давлат тилида иш юритиш. -Т.: “Чўлпон”, 2012.

23. Она тили – давлат тили. -Т.: “Адолат”, 2004.

24. Рустамов А. Сўз хусусида сўз. -Т. 1989.

25. Тожиев Ё., Жасанова Н., Саидова Р., Йўлдошева О. Ўзбек нутқи маданияти ва услубият асослари амалиёти. -Т., 1994. 115 б.

26. Тожиев Ё., Маллабоев М. Ўзбек нутқи маданияти ва услубияти асослари. 1-қисм. -Т., 2006. -Б.8.

27. Шомақсудов А., Расулов И., Қўнғуров Р., Рустамов Ж. Ўзбек тили стилистикаси. -Т.: “Ўқитувчи”, 1983. 248 б.

28. Қиличев Э., Қиличев Б. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Ўқув қўлланма. Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан тасдиқланган. Тошкент, 2002.

29. Қиличев Э. Нутқ маданияти ва услубият асослари. -Бухоро, 2003.

30. Қиличев Э. Ўзбек тилининг практик стилистикаси. Т.: “Ўқитувчи, 1985.
31. Қўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва услубияти асослари. -Т.: “Ўқитувчи”, 1992. 160 б.
32. Қўчқортоев И. Бадиий нутқ стилистикаси. -Т.: “ТошДУ”, 1975.
33. <http://en.wikipedia.org/wiki/Structuralism>
34. <http://www.brocku.ca/english/courses/4F70/struct.html>

FANNING ISHCHI DASTURI

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI

OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI

«Tasdiqlayman»
Filologiya fakulteti Ilmiy
Kengashida muhokama
qilingan va tasdiqlangan
Kengash raisi A.A.Haydarov

«____» _____ 2018-yil.

OLIY TA‘LIMNING

Bilim sohasi:	100000 – Gumanitar soha
Ta‘lim sohasi:	120000 - Gumanitar fanlar
Ta‘lim yo‘nalishi	Lingvistika va barcha ixtisosliklar uchun

«NUTQ MADANIYATI»

FANIDAN

ISHCHI O‘QUV DASTUR

Buxoro – 2018

Tuzuvchi:

Qilichev B.E. – O‘zbek tilshunosligi kafedrasida dotsenti

Taqrizchilar:

1. Abuzalova M. – O‘zbek tilshunosligi kafedrasida dotsenti

2. Asadov T. – O‘zbek tilshunosligi kafedrasida dotsenti

Ishchi o‘quv dasturi O‘zbek tilshunosligi kafedrasida majlisida (2018-yil avgust) muhokama qilingan va amalda foydalanish uchun tavsiya etilgan.

Kafedra mudiri

A.R.Axmedov

1. KIRISH

Nutq madaniyati va uslubiyat masalalari Respublikamizda deyarli barcha oliy va oʻrta maxsus oʻquv yurtlarida, hatto akademik litsey va kollejlarda oʻquv rejalaridan oʻrin olgan. Bunga asosiy sabab mustaqil Respublikamizda etishtirilajak kadrlarning nutq madaniyatini yanada yuksak darajaga koʻtarishdir.

«Kadrlar tayyorlashning Milliy dasturi»da yuksak axloqli kishilarda til odobi, nutq madaniyati, nutqiy muomala madaniyati, fikr taʼsirchanligi va mantiqiylikni shakllantirish vazifasi qoʻyilgan. Ushbu dasturning asosiy maqsadi DTS talablaridan kelib chiqqan holda bir tomondan, talabalarda nutq madaniyatini shakllantirish va uni rivojlantirish usullari haqida maʼlumot berish boʻlsa, ikkinchi tomondan, nutq jarayonida soʻz, ibora, grammatik shakllardan oʻrinli va maqsadga muvofiqʻini tanlab ishlatish koʻnikmalarini hosil qilishga qaratilgandir.

«Nutq madaniyati» kursini oʻqitishda nazariy va amaliy ishlarni qoʻshib olib borish talab etiladi. Har bir mavzu amaliy mashqlar bilan qoʻshib oʻqitilishi lozim. Jumladan, adabiy meʼyorlar haqida gapirilar ekan, nutqning toʻgʻriligi, sofligi, mantiqiylik va taʼsirchanligi kabi kommunikativ sifatlar yuzasidan amaliy mashqlar oʻtkazish kerak. Shuningdek, soʻz va grammatik shakllarning nutq uslublari yoki badiiy tasvirdagi oʻrni va roli haqida fikr yuritganda, bu fikrlarni mustahkamlovchi misollarni badiiy adabiyotlardan olib tahlil qilish talab etiladi.

Mazkur dasturdan har bir oʻqituvchi oʻz ish sharoiti, oʻquv rejasiga mos holda oʻzgartirib foydalanishi mumkin.

Fanga ajratilgan oʻquv soatlarning oʻquv turlari boʻyicha taqsimoti.

№	Mavzularning nomi	Auditoriya soatlari				Mustaqil ish	Jami
		Jami	Shu jumladan:				
			Maʼruza	Amaliy	Seminar		
3-semestr							
1	“Nutq madaniyati” kursining maqsadi, vazifasi va mundarijasi	2	2				2
2	Nutq madaniyati va notiqlik tarixi	2	2			4	6
3	Adabiy til meʼyorlari.	2	2			4	6
4	Nutqning vazifaviy uslublari	2	2			4	6
5	Madaniy nutq mezonlari.	2	2			4	6
6	Nutq va uning shakllari.	2		2		2	4
7	Notiqlik tarixi	2		2			2
8	Adabiy til meʼyori va nutq madaniyati.	2		2			2
9	Uslubiy va punktuatsion meʼyor.	2		2			2
10	Matndagi turli xatoliklar ustida ishlash	2		2			2
11	Fikrni turli nutqiy sharoit va vaziyatga	2		2			2

	moslab ifodalash						
12	Fikrni turli nutq uslublariga moslab ifodalash	2		2			2
13	Fikrni turli sotsial auditoriyaga moslab ifodalash	2		2			2
14	Rasmiy va badiiy nutq tuzish	2		2			2
15	Ilmiy nutq tuzish	2		2			2
	Jami	30	10	20		18	48

2. ASOSIY QISM.

2.1. Ma'ruza mashg'ulotlari (10 soat).

1-ma'ruza:

“Nutq madaniyati” kursining maqsadi, vazifasi va mundarijasi (2 soat).

Reja:

1. «Nutq madaniyati» kursining maqsadi.
2. «Nutq madaniyati» kursining vazifalari.
3. «Nutq madaniyati» kursining mundarijasi.

IPT- Sharhlovchi ma'ruza.

IAT- Vositasi: grafik.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Абдурахмонов Х., Махмудов Н. Сўз эстетикаси. Т., 1981.
2. Қиличев Э. Бадий тасвирнинг лексик воситалари. Т., 1982.
3. Қўнғуров Р., Каримов С., Қурбонов Т. Нутқ маданияти асослари. 1-2-қисм. Самарқанд, 1986.
4. Қўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Т., 1992.
5. Қиличев Э.Р., Қиличев Б.Э. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Ўқув қўлланма. Бухоро, 2005.
6. Қиличев Э.Р. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Ўқув методик мажмуа. Бухоро, 2006.

2-ma'ruza:

Nutq madaniyati va notiqlik tarixi (2 soat)

Reja:

1. Nutq madaniyatining paydo bo'lishi.
2. Notiqlik tarixi.
3. Mashhur notiqalar.

IPT- Sharhlovchi ma'ruza.

IAT- Vositasi: grafik.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Бегматов Э., Бобоев А., Асомиддинова М. Адабий норма ва нутқ маданияти. Т., 1983.
2. Иброҳимов С. Нутқ маданияти ва адабий талаффуз ҳақида. Т., 1973.
3. Қўнғуров Р., Каримов С., Қурбонов Т. Нутқ маданияти асослари. 1-2-қисм. Самарқанд, 1986.

4. Қўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Т., 1992.
5. Қиличев Э.Р., Қиличев Б.Э. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Ўқув қўлланма. Бухоро, 2005.
6. Qilichev B. Nutq madaniyati. O‘MM. Buxoro, 2018.

3-ma’ruza:

Adabiy til me’yorlari (2 soat).

Reja:

1. Adabiy til va adabiy me’yor.
2. Umumiy me’yor va xususiy me’yor.

ИПТ – Muammoli ma’ruza.

ИАТ – Axborot texnologiyasi.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Бегматов Э., Бобоев А., Асомиддинова М. Адабий норма ва нутқ маданияти. Т., 1983.
2. Иномхўжаев С. Ўтмиш Шарқ нотиклиги. Т., 1972
3. Қўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Т., 1992.
4. Қиличев Э.Р., Қиличев Б.Э. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Ўқув қўлланма. Бухоро, 2005.
5. Qilichev B. Nutq madaniyati. O‘MM. Buxoro, 2018.

4-ma’ruza:

Nutqning vazifaviy uslublari (2 soat).

Reja:

1. Nutqda uslub tushunchasi.
2. So‘zlashuv va badiiy uslub.
3. Publitsistik va rasmiy uslub.
4. Ilmiy uslub.

ИПТ- Sharhlovchi ma’ruza.

ИАТ- Vositasi: grafik.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Бегматов Э. Нотикнинг нодир бойлиги. Т., 1980.
2. Тожиев Ё., Ҳасанов Н., Тожиматов Ҳ., Йўлдошева О. Ўзбек нутқи маданияти ва услубият асослари. Т., 1994.
3. Қўнғуров Р., Каримов С., Қурбонов Т. Нутқ маданияти асослари. 1-2-қисм. Самарқанд, 1986.
4. Қўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Т., 1992.
5. Қиличев Э.Р., Қиличев Б.Э. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Ўқув қўлланма. Бухоро, 2005.
6. Қиличев Э.Р. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Ўқув методик мажмуа. Бухоро, 2006.
7. Qilichev B. Nutq madaniyati. O‘MM. Buxoro, 2018.

5-ma'ruza:
Madaniy nutq mezonlari (2 soat).

Reja:

1. Madaniy nutq mezonlari.
2. Nutqning to'g'riligi va aniqligi.
3. Nutqqa qo'yilgan talablar tavsifi

IPT- Sharhlovchi ma'ruza.

IAT- Vositasi: grafik.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Бегматов Э. Нотикнинг нодир бойлиги. Т., 1980.
2. Тожиев Ё., Ҳасанов Н., Тожиматов Ҳ., Йўлдошева О. Ўзбек нутқи маданияти ва услубият асослари. Т., 1994.
3. Қўнғуров Р., Каримов С., Қурбонов Т. Нутқ маданияти асослари. 1-2-қисм. Самарқанд, 1986.
4. Қўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Т., 1992.
5. Қиличев Э.Р., Қиличев Б.Э. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Ўқув қўлланма. Бухоро, 2005.
6. Қиличев Э.Р. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Ўқув методик мажмуа. Бухоро, 2006.
7. Qilichev B. Nutq madaniyati. O'MM. Buxoro, 2018.

2.2. Amaliy mashg'ulotlar. (20 soat).

1-mashg'ulot:

Nutq va uning shakllari (2 soat)

Reja:

1. Nutqning og'zaki shakli.
2. Nutqning yozma shakli.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Бегматов Э., Бобоев А., Асомиддинова М. Адабий норма ва нутқ маданияти. Т., 1983.
2. Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва стилистика асослари. Програма Т., 1987.
3. Қўнғуров Р., Каримов С., Қурбонов Т. Нутқ маданияти асослари. 1-2-қисм. Самарқанд, 1986.
4. Қўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Т., 1992.
5. Қиличев Э.Р., Қиличев Б.Э. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Ўқув қўлланма. Бухоро, 2005.
6. Qilichev B. Nutq madaniyati. O'MM. Buxoro, 2018.

2-mashg'ulot:

Notiqlik tarixi (2 soat).

Reja:

1. Sharqda notiqlik.
2. G'arb mamlakatlarida notiqlik.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Иномхўжаев С. Ўтмиш Шарқ нотиклиги. Т., 1972
2. Қўнғуров Р., Каримов С., Қурбонов Т. Нутқ маданияти асослари. 1-2-қисм. Самарқанд, 1986.
3. Қўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Т., 1992.
4. Қиличев Э.Р., Қиличев Б.Э. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Ўқув қўлланма. Бухоро, 2005.
5. Qilichev B. Nutq madaniyati. O'MM. Buxoro, 2018.

3-mashg'ulot:

Adabiy til me'ori va nutq madaniyati (2 soat).

Reja:

1. Tilda me'or tushunchasi.
2. Nutq madaniyati va me'or.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Бегматов Э. Нотикнинг нодир бойлиги. Т., 1980.
2. Бегматов Э., Бобоев А., Асомиддинова М. Адабий норма ва нутқ маданияти. Т., 1983.
3. Қўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Т., 1992.
4. Қиличев Э.Р., Қиличев Б.Э. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Ўқув қўлланма. Бухоро, 2005.
5. Қиличев Э.Р. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Ўқув методик мажмуа. Бухоро, 2006.
6. Qilichev B. Nutq madaniyati. O'MM. Buxoro, 2018.

4-mashg'ulot:

Uslubiy va punktuatsion me'or (2 soat).

Reja:

1. Uslubiy me'or.
2. Punktuatsion me'or.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Бегматов Э., Бобоев А., Асомиддинова М. Адабий норма ва нутқ маданияти. Т., 1983.
2. Иброҳимов С. Нутқ маданияти ва адабий талаффуз ҳақида. Т., 1973.
3. Тожиев Ё., Ҳасанов Н., Тожиматов Ҳ., Йўлдошева О. Ўзбек нутқи маданияти ва услубият асослари. Т., 1994.
4. Қиличев Э.Р., Қиличев Б.Э. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Ўқув қўлланма. Бухоро, 2005.
5. Қиличев Э.Р. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Ўқув методик мажмуа. Бухоро, 2006.
6. Qilichev B. Nutq madaniyati. O'MM. Buxoro, 2018.

5-mashg'ulot:

Matndagi turli xatoliklar ustida ishlash. (2 soat).

Reja:

1. Matndagi mantiqiy xatoliklarni aniqlash.

2. Xatolarni bartaraf etish.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Бегматов Э. Нотикнинг нодир бойлиги. Т., 1980.
2. Бегматов Э., Бобоев А., Асомиддинова М. Адабий норма ва нутқ маданияти. Т., 1983.
3. Иброҳимов С. Нутқ маданияти ва адабий талаффуз ҳақида. Т., 1973.
4. Қўнғуров Р., Каримов С., Қурбонов Т. Нутқ маданияти асослари. 1-2-қисм. Самарқанд, 1986.
5. Қўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Т., 1992.
6. Қиличев Э.Р., Қиличев Б.Э. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Ўқув қўлланма. Бухоро, 2005.
7. Қиличев Э.Р. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Ўқув методик мажмуа. Бухоро, 2006.
8. Qilichev B. Nutq madaniyati. O'MM. Buxoro, 2018.

6-mashg'ulot:

Fikrni turli nutqiy sharoit va vaziyatga moslab ifodalash.(2 soat).

Reja:

1. Fikrni turli nutqiy sharoitga moslash.
2. Fikrni vaziyatga moslab ifodalash.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Бегматов Э. Нотикнинг нодир бойлиги. Т., 1980.
2. Тожиев Ё., Ҳасанов Н., Тожиматов Ҳ., Йўлдошева О. Ўзбек нутқи маданияти ва услубият асослари. Т., 1994.
3. Қўнғуров Р., Каримов С., Қурбонов Т. Нутқ маданияти асослари. 1-2-қисм. Самарқанд, 1986.
4. Қўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Т., 1992.
5. Қиличев Э.Р., Қиличев Б.Э. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Ўқув қўлланма. Бухоро, 2005.
6. Қиличев Э.Р. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Ўқув методик мажмуа. Бухоро, 2006.
7. Qilichev B. Nutq madaniyati. O'MM. Buxoro, 2018.

7-mashg'ulot:

Fikrni turli nutq uslublariga moslab ifodalash. (2 soat).

Reja:

1. Nutqda uslub tushunchasi.
2. Fikrni turli nutq uslublariga moslab ifodalash.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Бегматов Э. Нотикнинг нодир бойлиги. Т., 1980.
2. Тожиев Ё., Ҳасанов Н., Тожиматов Ҳ., Йўлдошева О. Ўзбек нутқи маданияти ва услубият асослари. Т., 1994.
3. Қўнғуров Р., Каримов С., Қурбонов Т. Нутқ маданияти асослари. 1-2-қисм. Самарқанд, 1986.

4. Қўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Т., 1992.

5. Қиличев Э.Р., Қиличев Б.Э. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Ўқув қўлланма. Бухоро, 2005.

6. Қиличев Э.Р. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Ўқув методик мажмуа. Бухоро, 2006.

7. Qilichev B. Nutq madaniyati. O‘MM. Buxoro, 2018.

8-mashg‘ulot:

Fikrni turli sotsial auditoriyaga moslab ifodalash. (2 soat).

Reja:

1. Fikrni turli sotsial auditoriyaga moslab ifodalashning ahamiyati.

2. Fikrni turli sotsial auditoriyaga moslab ifodalash shartlari.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Бегматов Э. Нотикнинг нодир бойлиги. Т., 1980.

2. Тожиев Ё., Ҳасанов Н., Тожиматов Ҳ., Йўлдошева О. Ўзбек нутқи маданияти ва услубият асослари. Т., 1994.

3. Қўнғуров Р., Каримов С., Қурбонов Т. Нутқ маданияти асослари. 1-2-қисм. Самарқанд, 1986.

4. Қўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Т., 1992.

5. Қиличев Э.Р., Қиличев Б.Э. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Ўқув қўлланма. Бухоро, 2005.

6. Қиличев Э.Р. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Ўқув методик мажмуа. Бухоро, 2006.

7. Qilichev B. Nutq madaniyati. O‘MM. Buxoro, 2018.

9-mashg‘ulot:

Rasmiy va badiiy nutq tuzish (2 soat).

Reja:

1. Rasmiy nitq tuzish.

2. Badiiy nutq tuzish.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Бегматов Э. Нотикнинг нодир бойлиги. Т., 1980.

2. Тожиев Ё., Ҳасанов Н., Тожиматов Ҳ., Йўлдошева О. Ўзбек нутқи маданияти ва услубият асослари. Т., 1994.

3. Қўнғуров Р., Каримов С., Қурбонов Т. Нутқ маданияти асослари. 1-2-қисм. Самарқанд, 1986.

4. Қиличев Э.Р. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Ўқув методик мажмуа. Бухоро, 2006.

5. Qilichev B. Nutq madaniyati. O‘MM. Buxoro, 2018.

10-mashg‘ulot:

Ilmiy nutq tuzish (2 soat).

Reja:

1. Ilmiy nutqning o‘ziga xos belgilari.

2. Ilmiy atamalarni qo‘llash.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Бегматов Э. Нотикнинг нодир бойлиги. Т., 1980.
2. Тожиев Ё., Ҳасанов Н., Тожиматов Ҳ., Йўлдошева О. Ўзбек нутқи маданияти ва услубият асослари. Т., 1994.
3. Қўнғуров Р., Каримов С., Қурбонов Т. Нутқ маданияти асослари. 1-2-қисм. Самарқанд, 1986.
4. Қўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Т., 1992.
5. Қиличев Э.Р., Қиличев Б.Э. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Ўқув қўлланма. Бухоро, 2005.
6. Қиличев Э.Р. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Ўқув методик мажмуа. Бухоро, 2006.
7. Qilichev B. Nutq madaniyati. O‘MM. Buxoro, 2018.

2.3. Mustaqil ish uchun mavzular va topshiriqlar.

Mustaqil ta’lim. Mustaqil ishning asosiy maqsadi-talabada muayyan O‘quv ishlarini mustaqil ravishda bajarish uchun zarur bo‘lgan bilim va ko‘nikmalarni shakllantirish va rejalashtirishdan iborat.

Mustaqil ishning tashkiliy shakllari quyidagilardan iborat: ayrim nazariy mavzularni O‘quv adabiyotlari yordamida mustaqil o‘zlashtirish: berilgan mavzu bo‘yicha axborot (referat) tayyorlash; seminar va amaliy mashg‘ulotlarga tayyorgarlik ko‘rish; hisob grafik ishlarini bajarish; ilmiy maqola, anjumanga ma’ruza tezislar tayyorlash. Mustaqil ta’limga o‘quv rejasida 18 soat ajratilgan.

Mustaqil ish mavzulari

Nutq va uning shakllari	Grammatik me’yor
Notiqlik tarixi. Sharq notiqligi	Uslubiy va punktuatsion me’yor
O‘rta Osiyo notiqligi	Nutq uslublari
Adabiy til me’yori va nutq madaniyati	Madaniy nutqqa qo‘yilgan asosiy talablar
Fonetik va leksik me’yor	Nutqning to‘g‘riligi va mantiqiyliigi

Usuliy ko‘rsatmalar.

Talabalar yuqorida nomlari ko‘rsatilgan adabiyotlarni o‘qish jarayonida quyidagilarga e’tibrl qaratishlari lozim:

- masalaning quyilishi;
- mavzuning o‘rganilish darajasi;
- muallif tomonidan ilgari surilgan g‘oyalari;
- muallif tomonidan ilgari surilgan g‘oya va farqlarning haqqoniyliigi;
- tadqiqotning ilmiy va amaliy ahamiyati;
- shu mavzu bo‘yicha talabalarning shaxsiy qarashlari;
- xulosa.

2.4. Kurs ishlari (loyihalari) bo‘yicha ko‘rsatmalar.

1. O‘quv rejada fan bo‘yicha kurs ishlari ajratilmagan.

**2.5.«Nutq madaniyati» fanidan baholash mezonlari.
Talabalar bilimini baholashning reyting mezonlari.**

Hafta		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	Jami
Baholash												
Joriy baholash (JB)	Ma’ruza mashg‘ulotlarida faol qatnashishi.	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	10
	Amaliy mashg‘ulotlarga faol qatnashishi.	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	10
	Amaliy mashg‘ulotlarda uy vazifalarini bajarilishi.	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	10
Jami (JB)		3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	30
OB		Test										40
YAB)		Test										30
Jami		100										

Fanning asosiy adabiyotlari:

Rahbariy adabiyotlar:

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. -Т.: Маънавият, 2007.
2. Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Т. 5. -Т.: “Ўзбекистон”, 1997.
3. Каримов И.А. Ватан равнаки учун ҳар биримиз масъулмиз. Т. 9. -Т.: “Ўзбекистон”, 2001.
4. Каримов И.А. Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т. 11. -Т.: “Ўзбекистон”, 2003.
5. Мирзиёев Ш.М. Конституция – эркин ва фаровон ҳаётимиз, мамлакатимизни янада тараққий эттиришнинг мустаҳкам пойдеворидир. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганлигининг 25 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза. 2017 йил 7 декабрь. – Тошкент, 2018.
6. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. – Тошкент, 2018.

Asosiy adabiyotlar:

7. Бегматов Э., Маматов А. Адабий норма назарияси. 1-қисм. -Т.: Наврўз, 1997.

8. Бекмирзаев Н. Нутқ маданияти ва нотиклик асослари. -Т.: “Фан”, 2007.

9. Кайковус. Қобуснома. Тўлдирилган иккинчи нашри. -Т.: “Ўқитувчи”, 2006.

10. Карнеги Д. Ўз-ўзига ишонч ҳосил қилиш ва омма олдида сўзлаш санъати. -Т.: “Янги аср авлоди”, 2010.

11. Маҳмудов Н. Ўқитувчи нутқи маданияти. -Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007.

Qo‘shimcha adabiyotlar:

12. Авлоний А. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. -Т.: “Ўқитувчи”, 1992.

13. Абдурахмонов Ғ. Ҳозирги замон ўзбек тилининг адабий услуби ҳақида/ “Ўзбек тили ва адабиёти”, 1992. 5-6-сон. -Б.28-36.

14. Аминов М., Мадвалиев А., Маҳкамов Н., Маҳмудов Н. Иш юритиш. Амалий қўлланма. 3-нашри. -Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 2009. 440 б.

15. Аъламова М. Нутқда акс этар бир олам бойлик. -Т.: “Ўқитувчи”, 1989.

16. Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва стилистикаси асослари. -Т., 1987.

17. Бегматов Э., Бобоева А., Асомиддинова М. Адабий норма ва нутқ маданияти. -Т.: “Фан”, 1983. 151 б.

18. Головин Б.Н. Основы культуры речи. -М.: “Высшая школа”, 1980.

19. Жумахўжа Н.А. Истиклол ва она тилимиз. -Т.: “Шарқ”, 1998.

20. Маҳмудов Н. Тилимизнинг тилла сандиғи. -Т.: Ғафур Ғулум номидаги нашриёт-матбаа уйи, 2012.

21. Маҳмудов Н., Мадвалиев А., Маҳкамов Н., Аминов М. Ўзбек тилида иш юритиш (Муншаот). -Т. 1990. 224 б.

22. Маҳмудов Н., Рафиев А., Йўлдошев И. Нутқ маданияти ва давлат тилида иш юритиш. -Т.: “Чўлпон”, 2012.

23. Она тили – давлат тили. -Т.: “Адолат”, 2004.

24. Рустамов А. Сўз хусусида сўз. -Т. 1989.

25. Тожиев Ё., Жасанова Н., Саидова Р., Йўлдошева О. Ўзбек нутқи маданияти ва услубият асослари амалиёти. -Т., 1994. 115 б.

26. Тожиев Ё., Маллабоев М. Ўзбек нутқи маданияти ва услубияти асослари. 1-кисм. -Т., 2006. -Б.8.

27. Шомақсудов А., Расулов И., Қўнғуров Р., Рустамов Ж. Ўзбек тили стилистикаси. -Т.: “Ўқитувчи”, 1983. 248 б.

28. Қиличев Э., Қиличев Б. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Ўқув қўлланма. Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан тасдиқланган. Тошкент, 2002.

29. Қиличев Э. Нутқ маданияти ва услубият асослари. -Бухоро, 2003.

30. Қиличев Э. Ўзбек тилининг практик стилистикаси. Т.: “Ўқитувчи, 1985.

31. Қўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва услубияти асослари. -Т.: “Ўқитувчи”, 1992. 160 б.

32. Қўчқортоев И. Бадиий нутқ стилистикаси. -Т.: “ТошДУ”, 1975.

33. <http://en.wikipedia.org/wiki/Structuralism>

34. <http://www.brocku.ca/english/courses/4F70/struct.html>

35. Qilichev B. Nutq madaniyati. O‘MM. Buxoro, 2018.

DASTUR BAJARILISHINING KALENDARLI REJASI

(ma’ruza, amaliy mashg‘ulotlari)

Fakultet: Barcha yo‘nalishlar. **Bosqich:** 2-bosqich magistratura.

Fanning nomi: Nutq madaniyati. **Ma’ruza o‘qiydi:** B.E.Qilichev

Amaliy mashg‘ulotni olib borish: B.E.Qilichev.

№	Mashg‘ulot shakli	Mavzu nomi	Sanasi	Vaqti	Auditoriya	Imzo
Ma’ruza mashg‘uloti (barcha guruhlar)						
1	M.	“Nutq madaniyati” kursining maqsadi, vazifasi va mundarijasi				
2	M.	Nutq madaniyati va notiqlik tarixi				
3	M.	Adabiy til me’yorlari.				
4	M.	Nutqning vazifaviy uslublari tasnifi				
5	M.	Madaniy nutq mezonlari.				
Amaliy mashg‘ulot (barcha guruhlar)						
1	Amal.	Nutq va uning shakllari.				
2	Amal.	Notiqlik tarixi				
3	Amal.	Adabiy til me’yori va nutq madaniyati.				
4	Amal.	Uslubiy va punktuatsion me’yor.				
5	Amal.	Matndagi turli xatoliklar ustida ishlash				
6	Amal.	Fikrni turli nutqiy sharoit va vaziyatga moslab ifodalash				
7	Amal.	Fikrni turli nutq uslublari ga moslab ifodalash				
8	Amal.	Fikrni turli sotsial auditoriyaga moslab ifodalash				
9	Amal.	Rasmiy va badiiy nutq tuzish				
10	Amal.	Ilmiy nutq tuzish				

Yetakchi o‘qituvchi

dots. B.E.Qilichev

Kafedra mudiri

A.R.Axmedov

TARQATMA MATERIALLAR

Fanning o‘ziga xosligidan kelib chiqib, quyidagilar talabalarga tarqatish uchun tayyorlab qo‘yilgan:

1. Ishchi dasturning talabalarga mo‘ljallangan varianti(har bir talabaga taqdim etiladi).
2. Mustaqil ta’lim ishlanmasi(har bir talabaga taqdim etiladi).
3. Mustaqil ish(referat) mavzularini yoritish uchun turli to‘plam-lardan olingan maqolalar, jurnal va gazeta materiallarining nusxalari (Talabaga yordam tarzida, uning murojaatiga ko‘ra, taqdim etiladi).
4. Har bir darsda o‘tiladigan mavzu doirasida o‘zbek tilshunos-ligida yaratilgan adabiyotlarning nusxalari namoyish etiladi.
5. Blits savollar.
6. Muammoli savollarga guruhlarining javoblarini yozma tarqatma materiallarga qayd etish orqali tashkil qilinadi va boshqalar.

O‘zbekiston Respublikasining “Davlat tili haqida”gi qonuni matni har bir talabaga beriladi va dars jarayonida o‘rni bilan unga murojaat etiladi.

MUOMALA MADANIYATI HAQIDAGI HIKMATLARGA MULOHAZA BILDIRING

O‘z fikrini mutlaqo mustaqil, ona tilida ravon, go‘zal va lo‘nda ifoda eta olmaydigan mutaxassisni, avvalambor, rahbar kursisida o‘tirganlarni bugun tushunish ham, oqlash ham qiyin.

Islom Karimov

Foydasiz tortishuvlardan inson o‘zini tiyishi kerak. Bu tortishuvlar ulug‘larni g‘azabga keltirsa, kichiklarning xulqini buzadi.

Ahmad Yugnakiy.

Har narsaning o‘lchovi, har ishning o‘ziga yarasha odobi bo‘lganga o‘xshash, so‘zning ham o‘lchovi, odobi bordur. So‘zga yolg‘on qo‘shmak, kishini aybini so‘zlamak, kishining nomusiga tegadigan so‘zlar so‘zlamak, shunga o‘xshash yaramas so‘zlarning zarari tegmasdan qolmas.

Qori Nizomiddin bin Mulla Hasan.

Tillar qanchalik g‘oyalar bilan boyigan bo‘lsa, zarur so‘zlar bilan ham shu darajada boyigan bo‘ladi.

J.Bernarden.

Til madaniyat bilan birgalikda yuksaladi.

N.Karamzin.

Kishilarga ulardan avvalroq salom berishga shoshil, bu ulug‘ kishilarning fazilatlaridan bo‘lib, kamtarinlik natijasidir.

Muhammad Husayn.

Har kim insonlar bilan muomala etarkan – ularga zulm etmasa, ular bilan hamkorlik qilarkan, yolgʻon soʻzlamasa, ularga bergan vaʼdasini oʻrniga keltirar boʻlsa, muruvvati mukammal, adolati ochiq, doʻstligi vojib boʻlur.

Muhammad (s.a.v.)

Fikringizga ehtiyot boʻling – ular qilmishlaringiz ibtidosidir.

Lao Stzi.

Tinglash va sukut saqlash seni donolikka yetaklaydi. Sukut – donolikning boshlanishi.

Pifagor.

Baʼzilar bir umr soʻzlaydilar-u, hech narsa aytolmaydilar. Baʼzilar esa bir umr sukutda boʻladilar-u, ammo aytilmagan soʻz qolmaydi.

Chjuan Stzi.

Soʻzamollik – aqlga sayqal beruvchi nur.

Siseron Mark Tulliy.

Hech bir aytilgan soʻz aytilmay qolgan soʻzchalik foyda keltirmagan.

Plutarx.

Fuqarolar bilan muloqot usullari va ularga taʼsir oʻtkazish yoʻllari sodda va tushunarli boʻlmogʻi lozim.

Forobiy.

Yovuzlik hukmron boʻlgan saroyning qonuni shunday: yo sen egarda oʻltirursan, yo senga egar oʻrnaturlar.

Firdavsiy.

Hakimning uch quroli bor: soʻz, giyoh va tigʻ.

Ibn Sino.

Haqiqat va yolgʻon aslida narsalarning emas, soʻzning mohiyatiga xos xususiyatlardir. Soʻz yoʻq joyda haqiqat ham, yolgʻon ham boʻlmaydi.

Tomas Gobbs.

Hech qachon oʻz haqingda gapirma! Chunki yo oʻzingni maqtash yohud yomonlashga toʻgʻri keladi. Oʻzi haqida soʻzlamollik, aqlga qarshi ish tutmollikdir. Bundan tashqari, sen tinglovchini ham zeriktirib qoʻyasan.

Baltasar.

Asl notiqlik barcha kerakli narsalarni meʼyori bilan ayta olish sanʼatidir.

Fransua de Laroshfuko.

Agar hikmatli soʻzda izohga muhtojlik sezilsa, demak, bu soʻz tobiga yetmagan.

Vovenarg Lyuk de Klape.

Mutolaa – kallang oʻrniga boshqaning kallasi bilan oʻylamoq demakdir.

Artur Shopengauer.

Soʻz – buyuk narsa. Shuning uchun ham buyukki, soʻz bilan odamlarni birlashtirish, soʻz orqali ularni bir-birlari bilan yuz koʻrmas qilib yuborish mumkin. Soʻz bilan mehr qozonish, soʻz bilan nafrat va adovatga yoʻliqish mumkin. Odamlarni bir-biridan ajratadigan soʻzni aytishdan saqlan!

Lev Tolstoy.

Soʻzni koʻngilda pishqormaguncha tilga kelturma,

Har nekim ko'ngilda bor tilga surma.

Alisher Navoiy.

So'z aytishdan avval, har daqiqada so'z ortidan keladigan oqibatni o'yla.

I.P.Pavlov.

Tilingdan chiqqan sadaqa (ya'ni, pandu nasihating va maviza-yu hasanang) ba'zan qo'lingdan (mol-dunyodan) chiqqan sadaqangdan ko'ra hayriroqdir.

Mahmud az-Zamaxshariy.

Yaxshi odam yuragining yaxshilik hazinasidan yaxshilik chiqarur. Yomon odam yuragining yomonlik hazinasidan yomonlik chiqarur. «Men sizga deymanki: insonlar aytadigan har bir bekor so'zi uchun qiyomat kunida hisob beradilar. Sen o'z so'zlaring asosida yo oqlanasan, yoki ayblanasan.

Injildan.

Qulim meni qanday tanisa, uning-la shunday muomala qilaman.

Hadisdan.

Nodonning nodonligini ikki xislat aytib turadi: birinchidan, gapi tuturuqsiz, ikkinchidan, javobi poyma-poy bo'ladi.

Aflotun.

Qay bir so'zniki bilsang joyini o'tkarmay aytg'il, vaqtni zoe qilmag'il, yo'q ersa donishga sitam qilg'on bo'lg'aysan. Har so'z desang rost deg'il va bema'nilikni da'vo qilg'uvchi bo'lmag'il.

Abu Homid Muhammad al-G'azzoliy.

Qadimgi Xitoy donishmandlari o'gitlaridan namunalar

Qoida bo'lmagan narsaga qarama! Qoida bo'lmagan narsaga quloq solma!
Qoida bo'lmagan narsani gapirma! Qoidaga zid ishlarni qilma!

Konfutsiy

Olijanob inson yonida uchta xatoga yo'l qo'yadilar: bironta so'z unga yetib bormaganda, u bilan gaplashish yengiltaklikdir; u tinglashi mumkin bo'lganda, gapirmaslik damduzlikdir; uning yuz ifodasiga e'tibor bermasdan gapirish ko'rlikdir.

Konfutsiy

Yumshoqlik va dilbarlik odamiylikning ildizlaridir. Hurmat va ziyraklik (u o'sib unadigan) zamindir. Bag'rikenglik odamiylikning namoyon bo'lishidir. Izchillik va tadrijiylik uning san'atidir. Taomil va odatlar odamiylikning qiyofasidir. Nutq va suhbatlar uning bezagidir.

Li-szi

Aytilgan gaplar to'g'ri bo'lishi kerak, ish va muomala natija berishi kerak, aytilgan gaplar bilan qilingan ishlar bir-biriga muvofiq bo'lmog'i darkor.

Mo-szi

Gapirish kerak bo'lganda gapirmasalar, odamlarni yo'qotadilar. Gapirish kerak bo'lmaganda gapirsalar, so'zlarni yo'qotadilar.

Konfutsiy

O'rganish paytida fikrlamaslik – zulmat, fikrlash paytida o'rganmaslik – xatar.

Konfutsiy

Qadimgi Misr donishmandlari o‘gitlaridan namunalari

Ishning mohiyatini anglab yetgandan so‘ng gapir. Kengashda gapirgan – bilgan odam. Aqlli nutq – har qanday ishdan qiyinroq.

* * *

O‘z bilimlaring bilan mag‘rurlanma va men yagona bilguvchiman, deb o‘zingga bino qo‘yma.

* * *

Faqat biladiganga emas, bilmaydiganga ham maslahat sol. Chunki san‘atning chegarasi bo‘lmaganidek, san‘atkor ham mahoratning oliy cho‘qqisiga chiqa olmaydi.

* * *

Agar sen boshliq bo‘lsang, so‘rovchining so‘zlarini tinglayotganda, xotiringni jam qilgin. U senga aytmoqchi bo‘lgan gaplarni aytib, ichini bo‘shatib olmaguncha, uni oldingdan quvma.

* * *

Hech kimga: kattaga ham, kichikka ham tuhmat qilma.

* * *

Tuhmat gapni takrorlama, hatto uni eshitma ham... Gapirsang eshitganingni emas, ko‘rganingni gapir.

Til – shohning qilichi. Nutq har qanday quroldan kuchliroq.

* * *

Xattot (yozuvchi)lik eng foydali va obro‘li kasbdir, yosh yigit uchun xattot bo‘lish yaxshi.

* * *

G‘arb mutafakkirlarining o‘gitlaridan namunalari

Notiqning vazifasi tinglovchilarni o‘z gaplariga ishontirishdan iborat.

Gorgiy

Bilim bilmaslikni kengaytiradi.

Anaksimen

Yaxshi maslahatchi har qanday boylikdan afzal. Haqiqat chuqur quduqning tubida yashiringan. Ko‘p bilishga emas, ko‘p fikrlilikka intilmoq lozim.

Demokrit

Notiq uchun birinchi va eng muhim shart shuki, undan tabiiy iste‘dod..., aql va hissiyotning alohida tiyrakligi talab etiladi... Ilm esa, zo‘r kelsa, aqlning bu tiyrakligini uyg‘otishi mumkin, ammo uni in‘om eta olmaydi, zero, bularning barchasi tabiat in‘omidir... Men ilm u yoki bu notiqning mahoratini oshirishga umuman qodir emas, demoqdan yiroqman. Ammo yo tili yozilmagan yoki ovozi sun‘iy yoxud yuz ifodasi va xatti-harakatlari beo‘xshov va qo‘pol bo‘lgan shunday odamlar borki, hech qanday iste‘dodi va bilimlari ularga yaxshi notiqlar qatoridan o‘rin olishiga yordam bera olmaydi. Va aksincha, ayrimlarga tabiat shunday

iste'dodni in'om etgan bo'ladiki, ularni allaqanday ilohiy qo'l suxandonlik uchun maxsus yaratgandek tuyuladi.

Siseron

Bahslashing, adashing, yanglashing, lekin xudo haqqi, yomon bo'lsa ham, o'z mulohazangiz bo'lsin.

Lessing

Ikkala bahslashayotgan odam ham qizishib ketsa, bu ikkalovining ham nohaqligini bildiradi.

L.Tolstoy

...Biz odatda e'tibor qilmaydigan odam o'z suxandonligi bilan maftun etishi mumkin. Tafakkur nafaqat tanaga ruh bag'ishlaydi, balki ma'lum darajada uni yangilaydi; bir-birining o'rniga kelgan his-tuyg'u va fikrlar yuzni jonlantiradi va unga bir bunday, bir boshqacha ifoda beradi.

Jan Jak Russo

Nutqning boyligi fikr to'laligiga bog'liq.

V.Gyugo

Kuchli va muhim dalillarni oldin, boshqalardan bo'shrog'ini keyin, eng kuchlilarini esa fikrning oxirida keltirgan ma'qul, chunki tinglovchi va o'quvchilar gapning boshi va oxirini ko'proq eshitadi va ularni ko'proq eslaydi.

M.V.Lomonosov

Shoshilmay gapir, shoshqaloqlik – aqlsizlik belgisi.

Biant

Sharq mutafakkirlarining nutq odobi va til mahorati haqidagi fikrlaridan namunalari

Nahv nasrda va aruz nazmda aytilgan so'zning me'yorini o'lchovchi va xatosini tuzatuvchi aniq ikkita mezon bo'lib qoldi, lekin nahv bular ikkisining umumiyrog'idir, chunki u nasrni ham, nazmni ham birgalikda o'z ichiga qamrab oladi...

Xullas, yaxshi nutq tuzish uchun nahv, aruz, mantiq fanlari hamkorligidan foydalanish zarur bo'ladi. Ularning birontasiga ahamiyat bermaslik, bulardan birining qoidasi buzilishi qolgan ikkitasiga ta'sir qilmay qolmaydi.

Beruniy

Qanday qilib ta'lim berish va ta'lim olish, fikrni qanday ifodalash, bayon etish, qanday so'rash va qanday javob berish (masalasi)ga kelganimizda, bu haqda bilimlarning eng birinchisi jismlarga va hodisalarga ism beruvchi til haqidagi ilmdir deb tasdiqlayman.

Ikkinchi ilm grammatikadir: u jismlarga berilgan nomlarni qanday tartibga solishni hamda narsalar (substansiya) va hodisalarning (aksidensiya) joylashishini va bundan chiqadigan natijalarni ifodalovchi hikmatli so'zlarni va nutqni tuzishni o'rgatadi.

Uchinchi ilm mantiqdir: ma'lum xulosalar keltirib chiqarish uchun logik figuralarga binoan qanday qilib darak gaplarni joylashtirishni o'rgatadi. Bu xulosalar

yordamida biz bilmagan narsalarni bilib olamiz hamda nima to'g'ri, nima yolg'on ekanligi haqida hukm chiqaramiz.

Abu Nasr Forobiy

...Yaxshi so'zlashga o'rgan va muloyim so'zlashdan boshqa narsani odat qilma, negaki, qanday so'zni gapirishni istasang, til shuni gapiradi. So'zni o'z joyida so'zla, joyida aytilmagan so'z, agar u yaxshi so'z bo'lsa ham yomon ko'rinadi.

Kaykovus. "Qobusnoma"

Kishi suxandon va notiq bo'lishi lozim.

Kaykovus. "Qobusnoma"

Xalq oldida gapirganda so'zing go'zal bo'lsin, bu so'zni xalq qabul qilsin. Xaloyiq sening so'z bilan baland darajaga erishgani bilsin, chunki kishining martaba-sini so'z orqali biladilar,... har kishining ahvoli o'z so'zi ostida yashringan bo'ladi.

Kaykovus. "Qobusnoma"

Ey farzand, so'zning yuz va orqa tomonini bilgil, ularga rioya qilgil, so'zlaganingda ma'noli gapir, bu notiqlikning alomatidir. Agar gapirgan vaqtingda so'zning qanday ma'noga ega ekanligini bilmasang, qushga o'xshaysan, bunday qushni to'ti deydilar!

Kaykovus

Shunday kishini notiq (suxango'y) deymizki, uning har so'zi xalqqa tushunarli bo'lsin va xalqning har so'zi unga ham ma'lum bo'lsin.

Kaykovus

O'ylamasdan so'zlama, har bir so'zni o'ylab gapir, to aytgan so'zingdan pushaymon bo'lmagaysan.

Kaykovus

Agar so'zni va ilmni yaxshi bilsang ham hech bir so'zni buzma, to'g'ri ta'rifla. So'zni bir xil gapir. Ko'p bilu, oz so'zla, kam bilsang ko'p so'zlama, chunki aqlsiz kishi ko'p so'zlaydi, deganlarki, jim o'tirish salomatlik sababidir. Ko'p so'zlovchi hatto aqli odam bo'lsa ham xalq uni aqlsiz deydi...

Kaykovus

Bilib so'zla, so'z bilig sanalur

Yusuf Xos Hojib

Tilning foydasi talaydir, ortiqcha hovliqma,
Goho til maqtaladi, goho so'kiladi.
Modomiki shunday ekan, so'zni bilib so'zla,
So'zing ko'r uchun ko'z bo'lsin, (u) ko'ra bilsin.

Yusuf Xos Hojib

Alisher Navoiy notiqlik haqida

Til muncha sharaf bila nutqning olatidur va ham nutqdurki, agar nopisand zohir bo'lsa, tilning ofatidur.

* * *

Ko'ngul maxzanining qulfi til va ul maxzanning kalidin so'z bil!

* * *

Tilingni ixtiyoringda asrag‘il, so‘zungni ehtiyot bila degil!

* * *

Mahallida aytur so‘zni asrama, aytmas so‘z tebrasiga yo‘lama!

* * *

Tiling bila ko‘nglungni bir tut, ko‘ngliyu tili bir kishi aytqan so‘zga but!

* * *

Agarchi tilni asramoq ko‘ngulga mehnatdur, ammo so‘zni sayramoq boshqa ofatdur.

* * *

Aytur so‘zni ayt, aytmas so‘zdin qayt!

* * *

Chin so‘z – mo‘tabar, yaxshi muxtasar.

* * *

So‘zi hisobsiz – o‘zi hisobsiz.

* * *

Og‘zig‘a kelganni demak nodon ishi va oldig‘a kelganni emak hayvon ishi.

* * *

Tilga ixtiyorsiz – elga e‘tiborsiz.

* * *

Yomon tillig, andoqkim el ko‘ngliga jarohat yetkurur, o‘z boshig‘a ham ofat Yetkurur.

* * *

So‘zida parishonliq – o‘zida pushaymonliq.

* * *

Yolg‘on aytquchi g‘aflatdadur.

* * *

Chin so‘zni yolg‘ong‘a chulg‘ama, chin ayta olur tilni yolg‘ong‘a bulg‘ama.

* * *

Saodatbaxsh ruh zuloliga matla‘ ham til. Tilga iqtidorlig‘ – hakimi xiradmand; so‘zga ixtiyorsiz – layni najand. Tilki fasiq va dilnazir bo‘lg‘ay, ko‘broq bo‘lg‘ay agar ko‘ngil bila bir bo‘lg‘ay (Saodatbaxsh ruhning tiniqligi manbai ham til, baxtsizliklar yulduzining boshlanishiga sabab ham til. Tilga kuchi yetadigan (kishi) aql podshosidir: so‘zga ahamiyat bermaydigan (kishi) la‘natlangan, past (kishi)dir (1.23-62-b.)

O‘QITUVCHI HIKMATLARI⁶

Haqiqiy ustozlikning mohiyati ulug‘ hayot taqozo etayotgan axloqiy fazilatlarni yosh avlodning ongiga, e‘tiqodiga, eng muhimi, uning kundalik xatti-harakatiga aylantira bilishdadir.

* * *

O‘qituvchining obro‘si bamisoli bir muhtasham qasr bo‘lsa, o‘z kasbi va predmetini sevish, chuqur bilish, bayon etish mahorati va zebo xulq - uning zamini.

⁶ Ushbu hikmatlar Rahimjon Usmonovning «Odobnoma» (Toshkent: O‘qituvchi, 1985, 56-77-b.) kitobidan olindi.

* * *

Yosh avlodda mustaqillik va tashabbuskorlik yetishmas ekan, bu bizning tarbiyachilik mahoratimiz bo'shligidan nishona.

* * *

O'qituvchining obro'si va mavqeyi faqat uning o'z shaxsi uchungina emas, balki yosh avlodning aqliy va axloqiy kamoloti uchun zarur.

* * *

O'qituvchining fikri va zehni nechog'lik teran bo'lsa, uning nutqi shunchalik ixcham va mazmunli bo'ladi.

* * *

Biz o'qituvchilarga bo'lgan xalq ishonchi va hurmati qancha orta borsa, el qoshidagi mas'uliyatimiz ham shuncha katta bo'ladi.

* * *

Yaxshi o'qituvchi bo'lish uchun yuksak ilmiy darajaga erishish shart emas, fanni chuqur bilish, bilganlarini bayon etish mahorati eng muhimi chin insonlik - mana shu fazilatlar uning uchun muhim.

* * *

So'zda nuktadonlik, chuqur mantiq va mazmundorlik ayniqsa, o'qituvchi uchun eng zarur sifatdir.

O'qituvchi qisqa ifodada ko'p fikr ayta bilish mahoratiga ega bo'lmog'i lozim.

* * *

Faqat o'zi gapirib, o'zi tinglash san'at emas, balki tinglovchilarning qalbini sehrlab olib, ularni ham birga fikrlashga va o'z fikrlarini ifodalashga unday bilish katta san'at.

* * *

Pedagog auditoriyaga kirish oldidan o'z fikrini ravshan, uslubini esa, jozibali qilish ustida naqqoshdek ijodiy izlanishi lozim.

* * *

Pedagogning nutqi muattar gulga o'xshab xushnisor va tabiiy bo'ladi.

* * *

Mohir notiq-o'qituvchining ta'limini olgan shogird ham so'zga chechan bo'ladi. Agar o'qituvchi xattot bo'lsa, shogird ham unga taqlid qiladi. Aksincha o'qituvchi xunuk yozsa, o'quvchilar ham badxat bo'ladilar.

* * *

Ijodiy mehnat egasi o'z bilimi va tajribasini muttasil oshirib bormasa, o'z ustida ishlashdan sal to'xtagudek bo'lsa, hayot oqimi uni qirg'oqqa chiqarib tashlaydi.

TEST SAVOLLARI

1. Qaysi gapda qaraqich kelishigi qo'shimchasini chiqish kelishigi qo'shimchasi bilan almashtirish mumkin?

- a) maqtanganning uyini ko'r, kerilganning to'yini.
- b) mehmonlarning yoshi ulug'i gapirdi.
- c) institut kutubxonasi birinchi qavatda.
- d) palovning masalig'i tayyorlab qo'yildi.

2. Quyidagi gaplarning qaysi biri uslub jihatidan noto'g'ri shakllangan?

- a) ko'zing og'risa qo'lingni tiy, tishing og'risa tilingni.
- b) Sotiboldining xotini og'rib qoldi.
- c) spid kasalligi bilan kasallanganlar soni ortib bormoqda.
- d) jarohati og'rligidan kasal tinmay ingrar edi.

3. Quyidagi gaplarning qaysi birida bir son noaniklikni ifodalagan?

- a) birdan mehmon kelib qolsa bo'ladimi?
- b) endi sizlar uchun bir juft qo'shiq eshittiramiz.
- c) eshonning bir talay qora mollari, qo'ylari bor edi.
- d) maktab hovlisida sizni bir kishi chaqirdi.

4. Quyidagi gaplarda bir so'zning qaysi ma'nosi ifodalangan?

Ikkovining niyati bir.

- a) miqdor ma'nosi.
- b) noaniqlik ma'nosi.
- c) teng ma'nosi.
- d) o'xshash ma'nosi.

5. Quyidagi rang bildirgan so'zlardan badiiy uslubga tegishlisini belgilang?

- a) ko'k.
- b) zangor.
- c) moviy.
- d) zangori.

6. Quyidagi gapda nozik so'zining qaysi ma'nosi ifodalangan?

Bu juda nozik ish, ehtiyotkorlik lozim.

- a) mo'rt.
- b) qaltis.
- c) ingichka.
- d) xipcha.

7. Badiiy uslubga xos gapni belgilangan?

- a) Salom, o'g'lim! O'qishlaring yaxshi ketyaptimi?
- b) Erta tong, Quyosh hali o'zining zarin nurlarini sochganicha yo'q.
- c) Seni kim aytadi o'quvchi deb? Ahvolingga bir qara?!
- d) Kecha Hindiston Bosh vaziri rasmiy tashrif bilan Respublikamizga keldi.

8. Quyidagi gapda yo'l so'zining qaysi ma'nosi ifodalangan?

Bu masala qaysi yo'l bilan yechiladi?

- a) tadbir.

- b) safar.
- c) yoʻnalish.
- d) usul.

9. Quyidagi gap qaysi uslubga xos?

Oʻzbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi 1992-yil 8-dekabrda boshlab amalga kiritilsin?

- a) soʻzlashuv uslubiga.
- b) ilmiy uslubga.
- c) rasmiy uslubga.
- d) publitsistik uslubga.

10. Javoblardagi uslubiy jihatdan betaraf hisoblangan soʻzni toping?

- a) goʻzal.
- b) chiroyli.
- c) koʻrkam.
- d) suluv.

11. Sinonim sifatlar berilgan qatorni aniqlang?

- a) cheksiz, behad, bardoshli, benihoya.
- b) chopqir, chapagʻon, metin.
- c) uyat, nomus, gʻurur, hayo.
- d) sezgir, ziyrak, hushyor, sergak.

12. Paronim soʻzlar berilgan qatorni aniqlang?

- a) ahil-ahl, asil-asl, katta-kichik.
- b) adabiy, mangu, adabiy-vaqtincha.
- c) achchiq-shirin, amir-amr, adil-adl.
- d) azim-azm, abzal-afzal, asir-asr.

13. Soʻzlashuv uslubida qoʻllanadigan soʻzlar qatorini aniqlang?

- a) bashar, mozor, yaxshi, kasal.
- b) ado etmoq, behuda, yopiq.
- c) rostdan, boʻldi, mayli.
- d) voqea, barvasta, chiroyli.

14. Tasviriy ifoda berilgan qatorni aniqlang?

- a) shu kuni darsdan keyin sinf majlisi boʻldi.
- b) bu ish ogʻir, nihoyatda ogʻir edi.
- c) kerakli toshning ogʻirligi yoʻq.
- d) moʻyqalam sohibalari koʻrgazmada oʻz ishlari bilan qatnashdilar.

15. Olmoshlarning qaysi turida kelishik qoʻshimchalaridan oldin egalik qoʻshimchalari boʻlishi shart?

- a) kishilik olmoshlari.
- b) oʻzlik olmoshlari.
- c) koʻrsatish olmoshlari.
- d) belgilash olmoshlari.

16. Kulmoq soʻzining salbiy maʼno boʻyogʻi qaysi gapda kuchli ifodalangan?

- a) Navoiy tabassum qildi.
- b) kulgidan oʻzini tiya olmadi.
- c) Kulimsirab turgan yigit oʻsha edi.

d) Tirjayib qaragan kishini tanimadi.

17. - lar qo‘shimchasi qaysi gapda kesatq, kinoya ma’nosini ifodalagan?

a) u qanday azoblarni boshidan kechirmadi.

b) og‘a, sog‘ borsangiz, avval dadamlarga salom ayting (Hamza)

c) bu yerda bir paytlar xaroba uylar bor edi.

d) o‘zlariyam qadam ranjida qilibdilar-da.

18. Quyidagi gaplarning qaysi birida tushum kelishigi o‘rnida jo‘nalish kelishigini qo‘llash mumkin?

a) butun dalani o‘quvchilarning shovqini tutib ketdi.

b) dam oluvchilar tog‘ havosini maqtab ketishdi.

c) nima dedingiz? Gapingizni tushunmadim.

d) shoir yangi yozgan she‘rini o‘qib berdi.

19. Quyidagi gaplarning qaysi biri uslub jihatidan qo‘pol shakllangan?

a) tug‘ishi yaqin bo‘g‘oz xotinlar ham ishga chiqmaydilar.

b) o‘g‘ir tabiatli kishi uzoq yashaydi.

c) bizning sayohatimiz etti kun davom etishi kerak.

d) bog‘imizda yosh olma ko‘chatlari yaxshi ko‘kardi.

20. Qaysi qatorda uslubiy betaraf so‘zlar berilgan?

a) so‘zladi, turdi, baqirdi.

b) jamol, yuz, bashara.

c) so‘radi, qalb, chehra.

d) yurak, yuz, gapirdi.

21. Qaysi qatorda uslubiy bo‘yoqli so‘zlar ishlatilgan?

a) ro‘mol, tuz, ish.

b) jamol, qalb, chehra.

c) noz, ishva, keldi.

d) tush, til, qalb.

22. Qaysi qatorda so‘zlashuv uslubiga xos so‘zlar keltirilgan?

a) ketti, so‘radi, pichirladi.

b) ming‘irladi, vaysadi, botopti.

c) sadoqat, totli, shirin.

d) maysa, barg, sokin.

23. Kitobiy uslubga xos so‘zlar qaysi javobda berilgan?

a) ovoz, sas, tovush.

b) gulzor, meva, ezgu.

c) malak, siymo, bashar.

d) inson, koinot, bashar.

24. Qaysi javobdagi so‘zlar doimo -lik qo‘shimchasi bilan ishlatiladi?

a) taqachilik, pishiqchilik, suvchilik.

b) baliqchilik, suvoqchilik, suvchilik

c) pishiqchilik, sherikchilik, to‘qchilik.

d) ijarachilik, to‘qchilik, chilangorlik.

25. Qaysi javobda -lar qo‘shimcha jamlash ma’nosini ifodalagan?

a) naxshalar gulladi.

b) jiyanlarim o‘qimishli.

- c) boshlarim og‘riyapti.
- d) yashnamoqda yangiyo‘llar.

26. Qaysi gapda «bir» so‘zi predmetning noaniqligini bildirgan?

- a) bir gap kam, uka.
- b) kechagi to‘yda qiz bir o‘ynadi.
- c) bir kuladi, bir yig‘laydi.
- d) bir unday deysiz, bir bunday.
- e) opa-ukalarning xarakteri bir.

27. Qaysi gapda bo‘lishsiz fe‘ldan tasdiq ma‘nosi anglashiladi?

- a) ishga kelmay qo‘ydi.
- b) sinfda yo‘qlama qilindi.
- c) kitobni o‘qimay qo‘ymaydi.
- d) gazeta chiqmay qoldi.

28. Ritorik so‘roq gap qaysi javobda berilgan?

- a) vatan so‘zi ona so‘zidir.
- b) negasiz yaxshi ko‘rmaysiz.
- c) nahotki daryolar oqar teskari?!
- d) tortinmasdan kelaver-chi.

29. «Bu ish men sizga aytsam ko‘p qiziq bo‘ladi» gapida uslubiy xato nima sababdan vujudga kelgan?

- a) kirish gap bo‘lganligi uchun.
- b) qo‘shma gap bo‘lganligi uchun.
- c) tinish belgilari qo‘yilmaganligi uchun.
- d) ko‘chirma gap bo‘lganligi uchun.

30. «Yaxshilik qil, bolam, yomonlikni ot» gapida vergul nima uchun ishlatilgan?

- a) kirish so‘zi uchun.
- b) undalma uchun.
- c) vergul kerak emas.
- d) uyushiq bo‘lak uchun.

31. Xabar, raport, farmon, qaror, qaysi uslubda yoziladi?

- a) publitsistik uslubda.
- b) rasmiy-ish uslubida.
- c) badiiy uslubda.
- d) so‘zlashuv uslubida.

32. Ritorik so‘roq, inversiyali gap, dialog qaysi nutq uslubiga xos?

- a) badiiy uslubga.
- b) rasmiy-ish uslubga.
- c) so‘zlashuv uslubga.
- d) publitsistik uslubga.

33. Uslubiyat bo‘yicha darslik yozgan tilshunoslar nomlari qaysi qatorda berilgan?

- a) A. G‘ulomov, M. Asqarova, A. Hojiyev.
- b) E. Qilichev, Yo. Tojiyev, A. Mahmudov.

- c) R. Qo'ng'urov, I. Rasulov, R. Rasulov.
- d) R. Qo'ng'urov, E. Qilichev, E. Begmatov.

34. A.Qahorning qaysi hikoyasida rasmiy nutq elementlaridan keng foydalangan?

- a) «O'g'ri».
- b) «To'yda aza».
- c) «San'atkor».
- d) «Notiq».

35. Shevaga xos so'zlar qaysi nutq uslubida uchraydi?

- a) badiiy va ilmiy.
- b) publitsistik.
- c) ilmiy va rasmiy.
- d) so'zlashuv.

36. Konnotativ ma'no nima?

- a) leksik ma'no.
- b) o'z ma'no.
- c) ko'chma ma'no.
- d) qo'shimcha ma'no.

37. «Gap tuzilishiga ko'ra sodda va qo'shma bo'ladi» qaysi nutq uslubida yozilgan?

- a) so'zlashuv.
- b) ilmiy.
- c) rasmiy.
- d) publitsistik.

38. «Qanday go'zal bu makon» gapi qaysi uslubda yozilgan?

- a) ilmiy.
- b) rasmiy.
- c) badiiy.
- d) badiiy va ilmiy.

39. Arxaizm va istorizmlardan eng ko'p foydalangan yozuvchi kim?

- a) A. Qodiriy.
- b) G'.G'ulom.
- c) Oybek.
- d) S.Ayniy.

40. Denotativ ma'no nima?

- a) ko'chma ma'no.
- b) o'z va ko'chma ma'no.
- c) ko'p ma'no.
- d) atash ma'no.

41. «Hosilni 80 foizini mashinalarda terdik» gapida qanday uslubiy xato bor?

- a) fonetik.
- b) leksik.
- c) grammatik.
- d) punktuksion.

42. Antiteza usuli A. Qahhorning qaysi hikoyasi nomida uchraydi?

- a) «Bemor».
- b) «To‘yda aza».
- c) «Nutq».
- d) «O‘g‘ri».

43. Arxanzm va istorizmlardan qanday uslubiy maqsadlarda foydalaniladi?

- a) so‘z takroridan qutilish.
- b) davr ruhini berish.
- c) antiteza uchun.
- d) barcha javoblar to‘g‘ri.

44. «U darsga kechikib kiradi – U darsga kechikmay kirmaydi» gaplari o‘zaro qanday ma‘noviy farqqa ega?

- a) so‘z qurilishiga ko‘ra.
- b) gap tuzilishida inversiya.
- c) uslubiy bo‘yog‘iga ko‘ra.
- d) omonim gap

45. Vulgarizmlar nima maqsadda ishlatiladi?

- a) personaj nutqini individuallashtirish uchun.
- b) din vakillari nutqni berish uchun.
- c) sodda uslub yaratish uchun.
- d) asar ta‘sirchanligini oshirish uchun.

46. Ijobiy ekspressiv bo‘yoqli so‘zlar qaysi qatorda berilgan?

- a) bobo, o‘g‘il, inson.
- b) toshbag‘ir, sochiq, tinch.
- c) jonim, toychog‘im, go‘zal.
- d) orom, osoyish, taxir.

47. Uslubiy bo‘yoqli so‘zlar qatorini aniqlang?

- a) ravshan, jonli, go‘zal.
- b) toychoq, onam, ruxsat.
- c) badburush, qo‘zichoq.
- d) yoqimli, ishchi, zobit.

48. Evfemizmlar nutqda nega ishlatiladi?

- a) yumshoq aytish uchun.
- b) qo‘pol aytish uchun.
- c) badiiylik uchun.
- d) barcha javoblar to‘g‘ri.

49. «Onajon» so‘zida ekspressivlik qaysi yo‘l bilan hosil qilingan?

- a) leksik.
- b) grammatik.
- c) morfologik.
- d) fonetik.

50. Sinonimlarning uslubiy qo‘llanishi bo‘yicha kim dissertatsiya himoya qildi?

- a) E. Qilichev
- b) Sh. Rahmatullayev

- c) N. Fayzullayev
- d) A.G‘ulomov

51. Arxaizm va istorizmlarning uslubiy qo‘llanishi bo‘yicha kim ilmiy ish qilgan?

- a) O‘. Nosirov.
- b) S. Naimov.
- c) E. Qilichev.
- d) J. Muxtorov.

52. «Badiiy tasvirning leksik vositalari» monografiyasining muallifi kim?

- a) A. Qo‘ng‘urov.
- b) A. G‘ulomov.
- c) I. Qo‘chqortoyev.
- d) E. Qilichev.

53. «Fonografik uslubiy vostarlar» kitobining muallifi kim?

- a) H. Xudoyberdiyeva.
- b) G. Yaxshieva.
- c) A. Madvaliyev.
- d) S. Otamirzaeva.

54. Tildagi paronimlarning ma‘nosini bilmaslik qanday uslubiy xatolarga olib keladi?

- a) uslubiy.
- b) fonetik.
- c) orfoetik.
- d) sintaktik.

55. Fonetik stilistika nimani o‘rgatadi?

- a) fonema va nutq tovushlarining uslubiy xususiyatlarini.
- b) undosh tovushlarning uslubiy xususiyatini.
- c) unli fonemalarning uslubiy xususiyatlari
- d) barcha javoblar to‘g‘ri.

56. «-K... Kimni bilasiz?!» matni qaysi uslubiyatda o‘rganiladi?

- a) fonetik.
- b) fonologik.
- c) grafik.
- d) fonografik.

57. «Kitobning kirishida kiritmalar haqida hech gap yo‘q» gapida qanday uslubiy xato bor?

- a) logik.
- b) semantik.
- c) fonetik.
- d) uslubiy

58. So‘z yasashida pleonastik (qavatli) affiksli qatorni aniqlang?

- a) o‘rmonzor, ishchi, tuyakash.
- b) to‘qimdo‘zchi, yo‘rmado‘zchi, kashtado‘zchi.
- c) kulolchi, oshxona, yotoqxona.
- d) kashtachilik, miskarlik, suvchi.

59. «-Nahotki sevib qolgan bo'lsa? – dedim men o'z-o'zimga» gapida qanday grammatik nuqson mavjud?

- a) sonda.
- b) kelishikda.
- c) egalikda.
- d) shaxsda.

60. «Uzra» ko'makchisi qaysi kelishik bilan sinonimlik hosil qila oladi?

- a) bosh.
- b) qaratqich.
- c) jo'nalish.
- d) chiqish

61. «Yosh Oybeklar bayrog'ini ko'taraylik balandga» gapida -lar qo'shimchali so'zda qanday ma'no bor?

- a) hurmat.
- b) umumlatirish.
- c) ajratish.
- d) ko'plik.

62. Qaysi gapda «bir» so'zi noaniq ma'nosini bildirgan?

- a) tiling bilan dilingni bir tut.
- b) bir unday deysiz, bir bunday.
- c) bir-bir izladi.
- d) uchga birni qo'sh.

63. Stilistika so'zining ma'nosi nima?

- a) yunoncha “stylos” – uchi o'tkir qilingan tayoqcha.
- b) yunoncha “stylog” – yo'nalish uslub.
- c) inglizcha “speak” – gapirmoq.
- d) inglizcha “read” – o'qiyman.

64. Ilmiy stilning talabi nimadan iborat?

- a) nutqning ravon bo'lishi talab qiladi.
- b) fikrning aniq, mantiqli bo'lishini talab qiladi.
- c) fikrning asosli bo'lishini talab qiladi.
- d) nutqning aniqligini talab qiladi.

65. Qaysi uslubda qo'shma kesimlar ko'proq uchraydi?

- a) ilmiy uslubda.
- b) publitsistik uslubda.
- c) rasmiy uslubda.
- d) so'zlashuv uslubda

66. *Vatan uchun jangda jon olib, jon berayotgan o'zbek yigiti, bizni eshit!* Bu gap qaysi usulda.

- a) so'zlashuv.
- b) rasmiy.
- c) badiiy.
- d) publitsistik.

67. So'zlashuv uslubiga xos gapni toping.

- a) oting nima? – Yodgor.
- b) ularning yetarli darajada dam olishini ta'minlash.
- c) bog'da chiroyli, xushbo'y gullar ochilgan.
- d) to'g'ri javob yo'q.

68. To'g'ri so'zining antomini toping.

- a) egri.
- b) qing'ir.
- c) noto'g'ri.
- d) barcha javob to'g'ri.

69. Antonim so'zlar ko'pincha qaysi uslubda qo'llanadi?

- a) rasmiy, so'zlashuv.
- b) badiiy, publitsistik.
- c) ilmiy, badiiy.
- d) rasmiy, badiiy.

70. Leksik stilistikada nima o'rganiladi?

- a) so'zlarning xususiyati va uslubiyati.
- b) so'zlarning belgisi va uslubiyati.
- c) so'zning uslubiyati, bo'yoqdorligi va qo'llanilishi.
- d) gaplarning uslubiyati, bo'yoqdorligi va qo'llanilishi.

71. Ma'lum shart-sharoitga ko'ra o'zgarib turadigan, qo'llanishi ko'pchilik tomonidan odat tusiga kirmagan, ma'lum uslubiy bo'yoqqa ega bo'lgan til elementlarining yig'indisi...

- a) uslubiy me'yordir.
- b) adabiy me'yordir.
- c) uslubiy bo'yoqdorlik.
- d) barcha javob to'g'ri.

72. Oltin tanga, oltin boshqoq birikmalari ma'no ko'chishining qaysi turi?

- a) metonimiya.
- b) sinekdoxa.
- c) metafora.
- d) sifatlash.

73. Metaforalar o'z xarakteriga ko'ra necha xil ko'rinishga ega?

- a) 3 xil.
- b) 2 xil.
- c) 4 xil.
- d) 1 xil.

74. Umumtil metaforalariga nimalar kiradi?

- a) ko'chma ma'nosi yangi, ta'sirchan metaforalar.
- b) obrazlilik sezilib turadigan metaforalar.
- c) tasvirlanayotgan voqeaga ijobiy yoki salbiy munosabat bildiruvchi metaforalar.
- d) ko'chma ma'nosi unutilayotgan til birligi sifatida qotib qolgan metaforalar.

75. Ko'chma ma'nosi hali yangi, ta'sirchan, obrazliliigi sezilib turgan metaforalar qanday metafora deyiladi?

- a) poetik metafora.

- b) umumtil metafora.
- c) poetik metonimya.
- d) umumtil metonimya.

76. *Butilka og‘zi, tog‘ etagi, daryo qo‘ltig‘i* kabilar ma‘no ko‘chishining qaysi turi?

- a) metonimya.
- b) metafora.
- c) sifatlash.
- d) sinekdoxa.

77. Sinonimlarning turini aniqlang: boryapti, bormoqda.

- a) morfologik sinonim.
- b) leksik sinonim.
- c) frazeologik sinonim.
- d) sintaktik sinonim.

78. Leksik sinonimlar berilgan qatorini toping.

- a) katta, ketyapti.
- b) katta, ulug‘.
- c) katta, kichik.
- d) to‘g‘ri javob yo‘q.

79. *Do‘ppisini osmonga otdi* iborasiga teng keladigan so‘zni toping.

- a) telbalik qilmoq.
- b) xafa bo‘lmoq.
- c) xursand bo‘lmoq.
- d) barcha javob to‘g‘ri.

80. Eskilik yoki yangilik bo‘yog‘i yaqqol sezilib turadigan so‘zlar...

- a) arxaizmlar.
- b) istiorizm.
- c) faol so‘zlar.
- d) nofaol so‘zlar.

81. Lug‘aviy neologizmlar qanday ko‘rinishga ega?

- a) leksik va frazeologik.
- b) leksik va semantik.
- c) leksik va morfologik.
- d) morfologik va semantik.

82. Qaysi qatorda leksik neologizmlar berilgan?

- a) bakalavr, magistr.
- b) yo‘ldosh, do‘st.
- c) o‘rtoq, rangli televizor.
- d) yo‘ldosh, yo‘lchi.

83. Yo‘ldosh, o‘rtoq kabi so‘zlar neologizmning qaysi turiga mansub?

- a) leksik.
- b) morfologik.
- c) semantik.
- d) sintaktik.

84. Qanday nutqda dialektizmlardan foydalanilmaydi.

- a) rasmiy nutqda.
- b) publitsistik nutqda.
- c) soʻzlashuvda.
- d) badiiy nutqda.

85. Ishlatilish doirasi kasb-koriga koʻra chegaralangan, maʼlum kasb-hunar egalari doirasidagina ishlatiladigan soʻz va iboralar...

- a) professionalizm.
- b) dialektizm.
- c) frazeologizm.
- d) toʻgʻri javob yoʻq.

86. Salbiy emotsional boʻyoqdor soʻzlar qatorini toping.

- a) valdirama, vaysama.
- b) olma, kelma.
- c) vaysama, aytma.
- d) barcha javob toʻgʻri.

87. Adabiy tilda ishlatilmaydigan dagʻal, qoʻpol soʻzlar va iboralar...

- a) argolar.
- b) jargonlar.
- c) vulgarizmlar.
- d) evfemizmlar.

88. Evfemizm nima?

- a) aytmoqchi boʻlgan fikr.
- b) aytmoqchi boʻlgan fikrni yumshoq va odobli qilib ifodalash.
- c) aytmoqchi boʻlgan fikrni qoʻpol va dagʻal qilib ifodalash.
- d) barcha javob toʻgʻri.

89. Evfemizmlar berilgan qatorni toping.

- a) mudroq, uygʻoq.
- b) mashhur, obroʻli.
- c) ogʻiroyoq, boshi qorongʻu.
- d) oʻgʻirlamoq, moylamoq.

90. Emotsional-ekspressiv soʻzlar berilgan qatorni toping.

- a) xursandlik, xafalik.
- b) bahri ochildi, dimogʻi chogʻ boʻldi.
- c) bahri ochildi, xursand boʻldi.
- d) ochilmoq, gullamoq.

91. Ketdi soʻziga teng keladigan iborani aniqlang.

- a) tuyogʻini shiqillatdi.
- b) ikki oyogʻini qoʻliga oldi.
- c) yuragidan urdi.
- d) hafsalasi pir boʻldi.

92. Bir pul iborasining maʼnosi qaysi qatorda berilgan?

- a) anglay olmaslik, tushuna olmaslik.
- b) idrok qilib yeta olmaslik, gapira olmaslik.
- c) qadr-qimmatsiz, foydasi yoʻq.
- d) arzon, qadr-qimmatsiz.

93. So‘zlashuv nutqiga xos frazeologik iboralar qatorini belgilang

- a) buzilmas do‘stlik, qo‘li egri.
- b) ko‘z bo‘yamoq, siyosiy tanglik.
- c) juftakni rostlamoq, buzilmas do‘stlik.
- d) qo‘li egri, ko‘z bo‘yamoq.

94. Qaysi qatorda publitsistik nutqqa xos iboralar berilgan?

- a) nog‘orasiga o‘ynamoq.
- b) tayyor oshga bakovul.
- c) juftakni rostlamoq.
- d) ko‘z bo‘yamoq.

95. Lug‘atlar asosan necha tipga bo‘linadi?

- a) ensiklopedik, filologik.
- b) ensiklopedik, leksik.
- c) filologik, leksik.
- d) to‘g‘ri javob yo‘q.

96. Filologik lug‘atlar necha tilli bo‘ladi?

- a) bir tilli, uch tilli.
- b) bir tilli, to‘rt tilli.
- c) bir tilli, ikki tilli va ko‘p tilli.
- d) ikki tilli, uch tilli.

97. Umumxalq ishlatadigan so‘zlar qatorini toping.

- a) *egat, kultivatsiya, chekanka, ko‘sak*
- b) *iskana, randa, poytesha, pona, parma, payraxa*
- c) *ko‘z, qo‘l, radio, gazeta, yaxshi, yomon, kel, tur*
- d) *yostiqliq, bolish, taka, ko‘chik, jastiq*

98. Faqat atamalar berilgan qatorni aniqlang.

- a) *inson, kishi, odam*
- b) *yuz, bet, qosh*
- c) *odam, o‘pka, ichak*
- d) *peshona, manglay, bosh*

99. Kasb-hunar so‘zlarini toping.

- a) *ajdod, alam, ko‘l, oqim*
- b) *dasht, osmon, bulut, tinchlik*
- c) *nina, qaychi, andoza, angishvona*
- d) A, B

100. Serzavq so‘zida urg‘u qaysi bo‘g‘inga tushadi?

- a) ser.
- b) zavq.
- c) urg‘u olmaydi.
- d) to‘g‘ri javob yo‘q.

FAN BO‘YICHA TALABALAR BILIMINI BAHOLASH MEZONLARI

№	Umumiy mavzular	JN	ON	YaN	Jami
11	Darsga qatnashganlik darajasi	0-5			0-5
2	Ma’ruza konspekti va ma’ruzada o‘tilgan mavzularni o‘zlashtirganlik darajasi.		0-40		0-40
3	Seminar darslarida tayyorgarligi, adabiyotlardan konspekt olishi, so‘zga chiqishi, vazifalarni bilishi va bayon etish saviyasi.	0-10			0-10
4	Mustaqil ta’lim topshiriqlarini bajarish, ularning mazmunini o‘zlash-tirish darajasi.	0 –15			0-15
5	Yakuniy baholashda og‘zaki javob yoki o‘tkazilgan yozma, test sinovlariga javoblar.			0-30	0- 30
Jami		0-30	0 - 40	0 – 30	0 – 100

Baholash mezonlari

“Nutq madaniyati” fani o‘quv rejasida belgilanganidek magistratura yo‘nalishi 2-bosqich magistrantlariga o‘qitiladi. Fan uchun jami 40 soat, shu jumladan 20 soat ma’ruza, 20 amaliy soat, 18 soat talabaning mustaqil ishi uchun ajratilgan.

O‘zbekiston Respublikasi Oliy va O‘rta maxsus ta’lim vazirligining 2005-yil, 30-sentabrdagi 217-sonli buyrug‘i bilan tasdiqlangan “Oliy muassasalarida talabalar bilimni baholashning reyting tizimi to‘g‘risida muvaqqat Nizom”da belgilanganidek “Nutq madaniyati” fanidan talabaning bilimni baholash muntazam ravishda olib boriladi va quyidagi turlar orqali amalga oshiriladi:

- joriy baholash (JB);
- oraliq baholash (OB);
- yakuniy baholash (YAB);

“Nutq madaniyati” fani bo‘yicha talabaning semestr davomidagi o‘zlashtirish ko‘rsatkichi 100 ballik tizimda baholanadi. Ushbu 100 ball baholash turlari bo‘yicha quyidagicha taqsimlanadi:

- joriy baholash – 30 ballgacha ;
- oraliq baholash – 40 ballgacha;
- yakuniy baholash – 30 ballgacha;

Joriy baholash bo'yicha seminar mashg'ulotlari uchun ajratilgan har bir mavzu bo'yicha talabanning adabiyotlaridan olgan konspekti, bilimi, mustaqil ijodiy fikr-mulohazalari, mustaqil ishi natijalari va amaliy ko'nikmalarini aniqlab borish nazarda tutiladi va seminar mashg'ulotlarida amalga oshiriladi.

Oraliq baholash semestr davomida o'tkaziladi. Talabalarning bilimi berilgan mavzular bo'yicha 0-40 ball doirasida baholanadi. Oraliq baholashda talabalarning o'lashtirish ko'rsatkichi ma'ruzalar o'tilgan mavzular bo'yicha yozma ish usuli va talabanning mustaqil ishi nazarda tutilgan holda baholanadi.

Yakuniy baholash semestr yakunida o'tkaziladi. Yakuniy baholashda talabanning bilim, ko'nikma va malakalari ishchi o'quv dasturidan kelib chiqqan holda fanning umumiy mazmuni doirasida baholanadi. Yakuniy baholash test usulida amalga oshiriladi.

“Nutq madaniyati” fani bo'yicha talabanning bilimlarini baholashda quyidagi namunaviy mezonlar inobatga olinadi

Ball	Baho	Talabanning bilim darajasi
86-100	A'lo	Xulosa va qaror qabul qilish. Ijodiy fikrlay olish. Mustaqil mushohada yuritish. Amalda qo'llay olish. Mohiyatini tushunish. Bilib aytib berish. Tasavvurga ega bo'lish.
71-85	Yaxshi	Mustaqil mushohada yuritish. Amalda qo'llay olish. Mohiyatini tushunish. Bilib aytib berish. Tasavvurga ega bo'lish.
55-70	Qoniqarli	Mohiyatni tushunish. Bilib aytib berish. Tasavvurga ega bo'lish.
0-54	Qoniqarsiz	Aniq tasavvurga ega emaslik. Bilmaslik.